

Юрій Бойко

НА ГОЛОВНІЙ МАГІСТРАЛІ

1951

Проф. Юрій Бойко

НА ГОЛОВНІЙ МАГІСТРАЛІ

diasporiana.org.ua

**На Чужині
1951**

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Авторські права застережено.

Передрук дозволений
лише в порозумінні з автором.

Книжка, що їй цим разом подаємо до уваги читачів, пов'язана з нашими попередніми працями — „Проблеми історіософії українського націоналізму” та „Основи українського націоналізму”. Всі три студії мають на меті синтезувати й розвинути в націоналістичній теорії те, що є в ній вічно актуальне в „становленні” української духовости.

Націоналізм не є ні примха, ні мода. Він є самою істотністю життя, його стимулом і відображенням, вивершенням і зрілістю національної свідомости, яка скоплює характеристичні властивості минулого своєї нації, основні пружини цього минулого, щоб з максимальною напругою сил розбудити дрімливі потенції, очистити національну душу від намулу, від каламуті, принесеної ззовні, і перейняти весь національний організм

поривом у своє власне майбутнє.

Ідеологія українського націоналізму стоїть на шляху перетворення в філософію непроминального національного значення, на початок початків наших збірних дій і замислів. Якщо колись „Промови до німецької нації” Фіште були для німців важливим етапом самоусвідомлення крізь джерело філософії, то тепер складніша історична дійсність вимагала б від українського націоналізму всеохопної філософської глибини. Тут має бути та „жива вода”, з якої народжується національна структура ідеалу української держави, тут і змістилице тих понять, уяв і образів, які цементують українську людину й роблять її здатною до звершення історичної місії.

І тому не поспішаємо відразу до політичної конкретики, до програми (чого хотіли б від нас деякі критики двох попередніх наших брошур). Український націоналізм мав уже ряд нарисів програмового характеру. В них він, здебільшого, на

правильній дорозі, бо, не ідеалізуючи ні „фашизмів”, ні „демократій”, шукає окреслення власного образу українського державного устрою. Автор не відмовляється дати свою відповідь на основні проблеми націоналістичної програми. Це справа недалекого майбутнього — якщо читачі книжки й прихильники націоналізму кожний зокрема подбають, щоб випущені три брошури повністю розійшлися й тим створилася б матеріальна база для дальших видань.

Покищо ж ціллю подаваної нині до уваги читачів третьої книжки з нашої серії є показати, що український націоналізм аж ніяк не є витвором лише українського Заходу, що його основні ідеї знаходили свій розвиток не тільки в Галичині й на еміграції, а також і на Наддніпрянщині, на головній магістралі українського життя.

1. II. 1951 р.

Автор.

Колискою українського націоналізму були безмежні простори нашої Батьківщини, „від Тісси до Єсмані”, — як сказав би Панько Куліш. Співивачами націоналізму були Шевченко, О. Кониський, О. Пчілка, Л. Українка, М. Міхновський, та й І. Франко в останньому періоді своєї літературно-наукової й громадської діяльності.

А вбивався в колодочки наш націоналізм також на всіх українських землях. Плекали й вирощували його Євген Ковалець і Андрій Мельник, Микола Сціборський і Ярослав Оршан, Дмитро Андрієвський і Омелян Сенік... Але не тільки вони, на Західніх Українських Землях і на еміграції суцї. Але також митрополит Василь Липківський, і режисер Лесь Курбас, письменники Микола Куліш, Григорій Косинка, Олекса Влизько, Володимир Гжицький, Борис Антоненко-Давидович...

На цьому перелїку імен нетерпеливий читач перерве нас і вражено запитає:

— Як це може бути? Таж ви в націоналісти зараховуєте найвизначніші постаті українського духово-культурного

процесу! В чому ж тоді суть українського націоналізму? І чи не підміняєте ви часом патріотизм і національну свідомість націоналізмом?

Так, справді, для того, щоб приступити до висвітлення розвитку націоналізму на Наддніпрянщині в 20-30 рр., треба звести до одного знаменника те, що говоритья про націоналізм, дати його формулу.

При цьому мусимо застеретися: ми не радо йдемо на укладання формул, і без крайньої потреби ми б уникали їх. Явище націоналізму настільки складне й багате духовою повнотою, що охоплення його в короткій формулі неминуче збіднює його суть. Націоналізм є не лише системою логічних понять, він є й вірою. І що далі в минуле, в початки розвитку націоналізму, то більше він є вичуттям і вірою. Наш націоналізм розвивався зигзагувато, бо в ньому досить ясно позначилися індивідуальні обличчя цілого ряду його визнаців. Націоналізм як духово-політичний рух перебуває в стані нестримного розвитку, цілий ряд його ідей оформлюються, набирають більшої конкретизації саме тепер.

І все таки основне ядро націоналістич-

ної свідомості, провідні мотиви її, можна звести до формули відносно короткої.

На першому місці треба поставити ту тезу, що розвиток людських спільнот в добу історичну йшов через формування й розвиток націй (рід, плем'я, народ, нація). Основні елементи національної свідомості сягають в глибину віків, далеко далі, ніж це припускала демоліберальна історіософія XIX — поч. XX в. в. Жадних виразних познач на зникнення націй у майбутньому не помітно, всі спроби довести часовість національних формацій падають під натиском націоналістичної критики, спертої на життєві даності. Тому націоналізм приймає націю, як абсолютну вартість в розвитку людства. Для українського націоналіста такою абсолютною вартістю є українська нація. Для неї вся його любов і ніжність, для неї й усі його сили. Через неї лише можливе служіння високим ідеалам людяності й гуманізму. Відчуття й розуміння явища нації у націоналіста також відмінне від демоліберального. Нація є не механічною збираниною людей, живучими індивідами даного народу, як це уявляють собі демоліберали, а позачасовою єдністю живих, мертвих і нена-

роджених, єдністю в духові, крові, історичній долі й в історичному призначенні. Цю єдність націоналіст сприймає нерозчленовано, як владну силу національного етосу, що керує його вчинками і штовхає його на шлях вдосконалення й індивідуальної повноти життя в рамках національного призначення. У внутрінаціональному житті націоналіст реально бачить соціальну диференційованість, яка ненастанно створює духове й матеріяльне багатство нації, але диференційованість в умовах нормального розвитку нації зводиться до узгіднення дії складників.

Тенденція історичного розвитку лежить у площині зросту цієї узгідненості соціальних суперечностей. Свідома дія націоналіста має бути спрямована до того, щоб щораз більше підсилювати цю узгідненість і тим сприяти дальшому збільшенню органічної монолітності нації. Націоналістові присвічує ідея великої і всеобіймаючої соціальної справедливості, через систему узгідненої співпраці станів, що конкретизується в теорії **національного солідаризму**. Не заперечуючи, а передбачаючи міжнародню співпрацю й ідучи назустріч їй, коли

вона служить цілям скріплення власної нації й утвердженню міжнародної справедливості, український націоналіст з воєвничим негативізмом ставиться до інтернаціональних та космополітичних ідей. В конкретизації засад міжнародної співпраці кристалізується теорія міжнародного солідаризму.

Український націоналізм має багато спільного з патріотизмом, але він не утотожнюється з ним. Кожен справжній націоналіст є патріотом, але не кожен справжній патріот є націоналістом. Коли патріотизм є любов'ю до своєї батьківщини, як землі і люду, то націоналізм є особливим підкресленням любови до своєї нації, що на своїй землі творить містерію вічності. Український націоналізм утверджує панування української нації на Україні. В здорових виявах націоналізму це не означає однак ненависти до чужинців, що силою обставин опинилися на нашій землі, означає лише повну непримиренність до того чужинецького елемента, який прагне зберегти за собою історично кривдою й імперіялізмом здобуті упривілейовані позиції. У відношенні до сусідів — історичних поневолювачів України наш на-

ціоналізм наставлений реалістично: історичний досвід вчить не розраховувати на успіх порозуміння з ними в сенсі їхнього відмовлення від імперіялістичних зазіхань на Українські Землі й українську свободу; для себе усвідомлюємо національну суцільність протиставлених нам сусідів, однак це не усуває доцільности відвернути бодай якісь елементи цих народів від питомого тим народам імперіялізму.

Український націоналізм свої політичні основні ідеали й стратегічні засади політики виводить зі світогляду і є в такому узгідненні світогляду й політики суворо принциповий. На першому місці в політиці стоїть змагання за Самостійну Соборну Україну. Ще устами Міхновського постулят Самостійности й Соборности був піднесений на рівень святощів і догмату. Протягом уже півстоліття бореться наш націоналізм проти порушень цієї засади в політиці й духово-ідейному житті нації, і те, що цей ідеал сприйняло нині все національно-свідоме політичне українство, є доказом провідної ролі націоналізму в українськiм житті.

Політика українського націоналізму

базується на тому переконанні, що створення Української Самостійної Соборної Держави, як могутньої держави зі світовою місією, можливе через національну революцію, яка розуміється не лише як збройний змаг, але і як великий духовий переворот в надрах нації. Послідовно впроваджуване націоналістами гасло „власних сил” настільки усвідомлене нині українським загалом, що й позанаціоналістичні середовища вважають за доцільне його нині акцентувати, переймаючи цим позитивний досвід націоналістів (або, в гіршому випадку, використовуючи гасло „власних сил” демагогічно, з метою притягнути до себе прихильність загалу).

Український націоналізм на основі історичного досвіду констатує недоліки української національної вдачі, що перешкоджають нації в її політичному визволенні, і стремить виплекувати в народі активізм, героїчні первні, високу національну мораль, життєвий оптимізм; особливо звертає увагу при цьому на вирощування всебічно розвиненої, з державотворчими потенціями національної еліти, спаяної тісними зв'язками з народом.

Ось так можна визначити в дуже грубих рисах зміст українського націоналізму. Цей зміст формувався на всіх просторах, де українська нація жила соціальним життям (Українські Західні й Східні Землі, європейська й американська еміграція), з тим одначе, що умови розвитку націоналізму на різних теренах були різні. Це виявлялося в силі розмаху націоналістичної ідеї, в специфічних наголосах окремих її елементів, у способах її вислову.

Зокрема, після невдачі визвольних змагань 1917—20 р. р. на Великій Україні націоналізм дав цілий ряд сильних паростків. Націоналізм на Наддніпрянщині породив чимало визначних діячів, що ідеологічні засади націоналізму творчо виявляли в різних сферах духової діяльності.

Наддніпрянщина була тереном окупації наймогутнішого ворога, який щойно обновила свій ідейний антураж, що ним зберегала цілість імперії. Це — окупант особливо безоглядний і особливо досвідчений у методах поневолення, і українські націоналісти вели тут авангардний і найзапекліший бій, повсюдний і часто невидимий, бій за душу,

за свідомість, за характер української людини. В цьому бою не було ні хвилини передишки, в ньому не було часу для духової підготовки перед зіткненням із ворогом, що діяв метою концентричного наступу. Тому у борців залишалось багато недодуманого й недосказаного в момент, коли приходила для них смерть від руки чекіста чи тюремна неволя, що ізолювала їх від світу. Щоб не полягти в першу хвилину бою, вони мусіли маскуватися і ненастанно удосконалювати мистецтво маскування. В цьому була єдина можливість боротьби із устократ дужчим ворогом, але в цьому ж була й слабкість боротьби; маскувальна фарба ховала борця не лише від ворога, але й від своїх. Окупант гідно оцінив нового змагуна і побачив в ньому те, чого не бачили свої соціалізуючі та просвітнянські „батьки народу”, окупантові стало ясно, що він має справу з представниками модерної найвищої форми національно-визвольного руху. І тому він безоглядно нищив не тільки націоналістів, але й елементи, в яких вбачав потенціальну можливість розвитку націоналізму. Коли падав викритий націоналіст, ґрунтовно винищувалася та духова спад-

щина, яку він по собі лишив.

Вся ця сукупність причин призвела до того, що розвиток націоналістичних ідей на Великій Україні в так ще недавньому минулому трудно простежити. Труднощі збільшуються ще й тим, що рештки демоліберальної народницької інтелігенції, яким легше було зберегти себе, ніж націоналістам, вийшли на еміграцію і тут в ролі компетентних експертів дають фалшиву картину минулого.

Щоб було ясно, ще раз наголосимо: через своєрідність обставин на Наддніпрянщині не виросло ні одного теоретика націоналізму, який дав би **розгорнену систему** націоналістичного світо-розуміння. Однак, Наддніпрянщина дала блискучу плеяду націоналістів, які підкреслювали й розвивали окремі елементи націоналістичної ідеології, наскільки це їм дозволяла специфіка їхньої духово-культурної ділянки й зовнішні обставини.

* * *

„Відкривайте двері — наречена йде.”

Так вітав поет національну революцію 1917 р. Але, замість нареченої, прийшла „горобина ніч”.

Величний розмах національної революції, її святковий патос, коли народні маси, будь вони очолені людьми не соціалістично, а національно думуючими, могли б гори перевернути, змарновано (див. про це докладно в нашій статті „30 років тому...” Журн. „Орлик”, 1948, ч. 1, ст. 4—7).

В Україні запанував окупант... Реквізиції, організація комун, розстріли, блузнірське знечещування церков, портрети Шевченка з виколитими очима... Кількамісячний досвід панування большевиків на Україні вже в 1919 році дав змогу селянинові усвідомити, що насунула з півночі чужа, ворожа сила, безпощадна й загарбна, і що йдеться тепер про збереження не тільки майна від реквізицій, а всього устрою життя, що від дідів-прадідів іде. І селянин повстав на війну, яка в його уяві була священною війною за своє право, свою честь, свою свободу і, може в останню чергу, за своє майно. Зродився широкий партизанський рух по всій Україні. Це був рух за очищення України від зайдів. „Нехай ідуть туди, звідки прийшли”. В ньому не було поділу клясового. Все краще й рішучіше, що було серед української

інтелігенції, влилося в цей рух, і тут уже ці інтелігенти з селянством становили суцільний моноліт.

Їхня націоналістична філософія була нескладна. Вона містилася у формулі:

В своїй хаті своя правда

І сила, і воля.

Духову атмосферу тодішнього повстанського руху дуже влучно відтворив Ю. Липа в своєму прекрасному оповіданні „Рубан”, її глибоко відчув і В. Самійленко в своїй „Геї”:

За триста літ раніше ми давали

Одважності лицарської зразки,

І от тепер неначе повставали

З могили запорізькі козаки

Та йдуть проти московської навали.

Та сама сила духа й міць руки,

І чується той самий поклик жвавий:

Хоч згинуть, а хоч добути слави!

І йде наш лідар на святу війну

Часом без зброї, напівголий, босий,

Перед собою зна мету одну,

Як тії стародавні хрестоноси;

І наче той косар траву рясну,

Так ворогів своїх кладе в покоси.

Такий косар скосити міг би ліс,

Та нашим косарям бракує кіс.

Повстанський рух відроджував старі козацькі традиції.

В цих традиціях нарід з допомогою націоналістичної інтелігенції стремів від-

родити духа колишньої козацької слави, національної солідарности.

Цей потяг до минулого набрав, під впливом окремих осіб, форм нездорових, захоплення бутафорією й декоративністю, але в основі своїй був він іраціональним потягом ввійти ще раз в атмосферу української національної героїки, відродитися, скинути з себе буденність соціалістично-демократичної фрази. І в цьому був він націоналістичний.

У своїй книзі „В огні й бурі революції” (ч. III, В-во „Прометей”, ст. 141) проф. І. Мазепа, характеризуючи славні епізоди Зимового походу, побіжно зауважує, що до регулярного війська УНР отамани зі своїми повстанськими силами не приставали, а воліли залишатися в своїх повітах. Можна це почасти взяти на карб української анархістичности, що в тих часах знайшла собі означення як „отаманщина”, але було тут, безумовно, й дещо інше. Народ, сповірений практикою українських соціалістичних партій, вже не довіряв марці УНР. Згодом Варшавський договір, а по ньому окупація поляками Правобережжя вбили

ще один клин недовір'я між народом і партійно-урядовими колами. Той, хто лишався в Україні з бажанням далі боротися, змикався з селянським рухом і шукав шляхів боротьби через витягнення висновків з недавнього гіркого досвіду. З критичної настави до цього досвіду творилася база для ідейного розвитку націоналізму.

Тоді як уряд УНР зайшов у безвихідь, ініціативу в підтриманні й очоленні дальшої селянської боротьби беруть на себе недавні Січові Стрільці.

У липні 1920 р. відбулося у Празі, як свідчить Є. Коновалець, останнє засідання Стрільцької Ради, на якому закликано всіх Січових Стрільців повертати на Україну. Після цього частина повернула до Галичини, а частина на Наддніпрянщину (Є. Коновалець. Причинки до історії укр. революції. Вид. 2-ге, 1948, ст. 42).

Про це тодішні січовики в липні 1921 року писали:

„Переконавшись в безвиглядності наших заходів за кордоном, ми вирішили їхати до краю, все одно чи до Галичини, чи до Великої України, щоб підготовляти там ґрунт для здійснення нашої основної ідеї, яка ні на хвилину не допускає думки про торгування (натяк

на Варшавський договір. Ю. Б.) українськими землями" (В. Мартинець. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. 1949, ст. 35).

Зі спогадів полк. А. Мельника довідуємося, що на Велику Україну повернулися зокрема пор. В. Романишин, пор. Нерослик, пор. Опока й хор. Решетуша (Там же, ст. 32). В умовах Наддніпрянщини діяло ціле гроно колишніх Січових Стрільців, що про них полк. Мельник не згадує, між іншим, і сотн. Андрух.

В цей же час виникає на Наддніпрянщині конспіративна ВООС — Військова Організація Січових Стрільців, що в неї входили військовики — так наддніпрянці, як і галичани. Організація ідейно живе традиціями УСС-ів і змагає надати селянському рухові на Україні організованих форм („Розбудова Нації”, 1934, 3—4, ст. 62—64). Однак догідні для акції умови 1917 року безповоротно змарновані попередньою екіпою „провідників народу”. В 1920—21 роках ворог має змогу основні свої сили, звільнені з різних фронтів, пересунути на Україну. В безогляднім терорі, в морі крові здушує він селянський рух. Від провокації 28 серпня 1921 року гинуть

39 членів Центрального Повстанського Комітету, серед них падають поет і провідник повстанського руху на Липовеччині Гр. Чупринка, сотн. Андрух, пор. Опока. Через дію провокаторів викрито і ВООС

Після партійної гризні 1919 року, після ганебної пам'яті Варшавського договору, після непорозумінь і розходжень між Наддніпрянським і Галицьким Урядами селянський рух був хоч і останнім найтрагічнішим акордом боротьби, але зате світлим своєю чистотою революційного пориву, соборністю зусиль і свідомости, національним максималізмом, відсутністю будь-яких компромісів з історичними ворогами.

І як такий, він став величезним стимулом, навіть і тоді, як згас, до ідейного розвитку українського націоналізму так на самій Наддніпрянщині, як і на Заході.

Відновлюючи видання „ЛНВісника”, Дмитро Донцов написав на своєму прапорі орієнтацію націоналізму на українське селянство, як на основну силу національної революції.

Кидаючи поглядом у період визволь-

ної боротьби, який щойно завершувався, Донцов каже:

„Страх перед свобідним жестом, шукання компромісів і помочи, зневіра у власні сили, ніби умисне туманне формулювання своїх постулатів — як се все було далеке... від фанатичної віри в свою справу жовніврів Кромвеля, або — нашого селянства!

Так, нашого селянства. Бо в хаосі ідей і напрямків виявило воно в сі часи подиву гідну завзятість в обороні своїх інтересів, незвичайну активність і величезну готовість до жертв. Опріч того — незахиране ніякими агітаціями прив'язання до своїх заповіджених дідами ідеалів. Воно знало, чого хотіло, а того, чого хотіло, воно дуже хотіло!

На сій фізично й морально здоровій силі нашої суспільности, що до того творить її величезну більшість, на її ідеалах хочемо оперти нашу програму” (ЛНВ, 1922, кн. I, ст. 2).

І треба визнати, що в націоналістичній літературі на Заході теза Донцова прийнялася надовго. Підкреслюючи вагу співпраці всіх соціальних елементів, націоналізм рівночасно вказував на особливо велику вагу в українськй житті селянства.

На Великій Україні з селянської духової бази випливав націоналізм митрополита Василя Липківського, письменників Григорія Косинки, Бориса Тенети та, крім них, деяких інших, що, не

встигнувши себе яскраво виявити, загинули в склепіннях ЧК — ГПУ.

Десь у 1923—1925 р. р. почала духово оформлюватись націоналістична течія політичних діячів, письменників і науковців, що відштовхувалась від помилок свого „боротьбізму”, „укапізму” й „соціалізму” і ставала на шлях боротьби з московським окупантом. Це були з письменників передусім М. Хвильовий, далі Б. Антоненко-Давидович, К. Буревій, М. Куліш та інші, з науковців — акад. М. Слабченко, з партійних діячів — В. Чубар, О. Шумський, почав еволюцію в цьому напрямку перед смертю і В. Блакитний-Еллан. Всі вони стояли на тому становищі, що основною націотворчою силою сучасности є український пролетаріят, якому через українізацію повертається його національну культуру.

Між двома течіями націоналізму йшло духове змагання, але проти зовнішнього ворога фронт був більш-менш спільний.

Вплив цієї другої течії в початку 30-х р. р. досягнув на Український Захід. Орієнтацію на індустріялізовану Україну, з великою ролею українського ро-

бітництва в ній, підносив М. Сціборський. Особливо це наголошено в його праці „Земельне питання”.

* * *

Для всього розвитку націоналістичної ідеології, без різниці напрямів і без уваги на терени — чи то західні, чи східні — характеристичним було відмежування від помилок недавнього революційного минулого і від людей, що в цих помилках завинили.

Щодо українського націоналізму на Заході, то ця теза не потребує доведення. Варто розгорнути перше — ліпше націоналістичне видання 20-х р. р., щоб переконатися в цьому.

Але подібне явище бачимо і на Наддніпрянщині. Найяскравіше лінію розмежування між старим, демоліберальним, і новим, націоналістичним, провів М. Могиляцький, до революції — людина національно поміркованих позицій, але в советській дійсності один із тих, що найповніше висловив дух відмежування нової ідеології в тих часах. В січні 1926 року появилася на сторінках „Червоного Шляху” його новеля „Вбивство”. Спрямована вона була проти Гру-

шевського. Безпосереднім мотивом написання новелі був поворот Грушевського на Советську Україну в результаті „зміни віх”. З погляду людей, що стояли на позиціях безкомпромісової боротьби проти окупанта, цей поворот розглядався як ганебна річ. Грушевський бо був прапором національної революції в першій її період, і коли **навіть він** ішов на примирення з большевиками, то це була помилка великого вченого й малого політика. Цей крок підбивав моральні сили національно-визвольної боротьби; повернення Голови Центральної Ради на Україну було ніби побічною легалізацією з боку українства режиму большевицької окупації.

І тому треба було відмежуватися від Грушевського й усього „зміновіхівства”, що йшло за ним, треба було знищити авторитет. Це й доконав М. Могилянський. Сучасники без труду розгадали нескладну алегорію новелі, і вона їх своєю сміливістю, революційним патосом, а почасти й літературною небуденністю потрясла.

Новеля витримана в імпресіоністичній манері. Її ритміко-звукова сторона бездоганна, зорово образова виразність

штрихів вражаюча. Надзвичайна сти-
сльсть імпресіоністичного малюнку й
умовність його найкраще підходили до
того, щоб не дати матеріалу поліційній
системі притягнути автора до відпові-
дальности. Структура новелі доведена
до простоти конструкцій експресіоні-
стичного театру: важилося кожне сло-
во, щоб воно не стало зачіпкою для слід-
чих органів і не дало підстав шукати
в живій дійсності носіїв ідей, голошених
в оповіданні. Починається твір музич-
ним рефреном:

„Я вбив.

Вбив у серці своїм друга, трупова отрута
отруїла моє серце”.

Цим другом був він, старий учений,
великий талант, людина з довгою сивою
бородою. І письменник малює ідеаль-
ний, вимріяний образ друга, який уяв-
лявся йому спочатку, і свою гарячу
любов до нього.

„Але прийшла очищаюча гроза над краї-
нами довговічної тюрми народів, минула довга
ніч, і в світанку розглядив я новими очима
постать свого друга. І побачив я, що велич
його не перевищує його фізіологічного зросту,
а ці вічні чесноти коротші за довгу сиву
бороду. Велику пустку та брехню побачив я
в серці того, кому готував роллю національного
героя, носія віками приспаних велитенських

потенцій талановитого й героїчного народу.
Замість орлиних крил і могутнього зльоту по-
над хмари — вужаче плазування й дріб'язкове
політиканство людини, спиритної на малі діла.
Замість на недосяжну височінь поставленого
уповноваженого від мільйонів — маленький
крохоборець — уповноважений від безмежно
роздутого самолюбства, шаноліюства і гоноро-
любства. Замість скарбів народньої правди,
замість полум'я любови й пристрасти — хо-
лодна брехня й дрібний розрахунок жадібного
до особистого успіху міщанина. Замість багат-
ства духу — порожні злидні...

І я не виніс безмежного розчарування не-
сподіваного прозріння — я вбив.

Вбив у серці своїм друга.

Але він поганив землю своїм існуванням,
бруднив повітря своїм диханням.. І я зро-
зумів свій обов'язок звільнити землю, очистити
повітря, бо життя стало для мене не життям,
поки він ходить по цій самій землі, що по ній
ходить й я.

Є в мене два приятелі, обидва прекрасні
юнаки, прекрасні всім тим, чим прекрасна
молодість, Хведько та Івась. Я прийшов до
них і сказав:

— Він отрокує родникові джерела нашого
життя, він величезна небезпека для всього
майбутнього, що не може будуватися на ґрунті
брехні й суєтності...”

І вони вирішують вбити винуватця.
І спокійно виконують атентат.

Спричинник атентату стоїть перед
власним сумлінням чистий. Він іде про-
ститися з загиблим і скласти своє спів-

роду. Часто справу національного нашого відродження ставив у центрі тої чи іншої своєї проповіді. Велика кількість цих проповідей збереглася в записках, і, аналізуючи їх, зіставляючи між собою, маємо змогу відтворити той круг націоналістичних ідей, що їх так плястично він висловив. Вчитуючися в ці проповіді, не можемо позбутися враження, що саме тут з найбільшою безпосередністю виявляється продовження лінії Шевченкового комплексу націоналістичних ідей.

Нічого дивного в такому продовженні немає. Шевченків націоналізм був також передусім селянським націоналізмом.

Не одну з своїх проповідей присвятив Липківський Т. Шевченкові, спростованню балачок про атеїзм нашого поета. У багатьох своїх казаннях посилався митрополит на Шевченка, цитував його. Але головне не це. В. Липківський тонко сприймав Шевченкове критичне ставлення до московської церковщини. Селянський демократизм Шевченка, його возвеличування „убогих, нищих”, прагнення до національної й соціальної справедливості, гаряча непримиренність до

Москви, погорда до духових плебеїв, до національних зрадників і легкодушів, героїчно-трагічний тонус поезій, революційний патос сприйняті були митрополитом Липківським і своєрідно розвинені в багатьох десятках казань.

Зіставляючи круг суспільних ідей Липківського з кругом ідей модерного українського націоналізму, що сформувався на ЗУЗ та на еміграції в 20—30 р. р., бачимо вражаючу подібність. Розуміється, маємо справу не з будь-якими запозиченнями, а з аналогічним процесом, що виходив корінням з однакового досвіду національної революції і з однакових історичних традицій, передусім традицій шевченківських.

Як ми вже вияснили в попередній книжці, український націоналізм, хоч і як високо підносить особистість та цінує її розвиток, проте націю ставить, як вартість, понад особистістю, радше повноту розвитку особистості узалежнює від повноти життя національної спільноти. Щось подібне знаходимо ми і в Липківського.

... Велику вартість, по слову Христа, має душа кожної окремої людини: вона вартіша, ніж увесь світ. А далі додамо: яку ж безмежну вартість має душа цілого народу...

Життя кожної людини таке коротке, як трава, як цвіт воно минається. Тільки деякі більш видатні люди залишають по собі слід, а всі інші, як той дим, по собі й сліду не залишають... І все ж, яку велику вартість у Бога має душа кожного з них. Народ же живе сотні-тисячі літ, і коли він хоч трохи дбає про свою душу, він не може не залишити по собі досить помітного сліду в житті всього світу" (Цитати з Липківського подаємо за неавтентичним рукописом. Ю. Б.).

Для В. Липківського нація є спільнотою органічною. І відчуття цієї органічності він хоче передати через свої проповіді віруючій громаді, щоб надихати її етикою національного чину:

„Коли ж прийде Син Людський у славі Своєї і всі ангели з Ним, тоді Він сяде на престолі слави Своєї. І перед Ним всі народи зберуться, й Він відділить одного від одного їх, як відділює вівці вівчар від козлят" (Матф. 25. 31—32). Зверніть увагу — хто збереться перед престолом Сина Божого? Зберуться перед Ним **всі народи**. Не кожна окрема людина стане на Страшний Суд, не кожна людина стане там, де сама захоче. Ні. Збереться вся людність **по народам**. І Господь на Страшному Суді Свому буде судити перш за все не кожну окрему людину, а кожний **окремий народ**. Кожну окрему людину Господь судить тоді, коли вона приходить після смерти на той світ. Людина помирає, а народ живе до віку... Де ж займе місце на Страшному Суді наш — український народ? Народ наш і на землі не може знайти певного місця, все хо-

вається за чужими спинами, все еднався із поляками і москалями і навіть із турками та татарами. Але перед Господом вже мусить він зайняти певне своє власне місце, там уже не заховаться між другими народами. І от запитає тоді Господь наш народ:

— Народе український, як ти виконав мої заповіти на землі?"

Українська національна революція особливо наочно показала, як соціалістично-космополітичні ідеї інтернаціональної клясової солідарности стають непереможним гальмом у визволенні націй. Цей суворий практичний урок примхливиці-історії був могутнім стимулом у розвитку націоналістичного думання, що проростало буйними паростками так на Наддніпрянщині, як і на українському Заході. І Липківський також вважав за коначне наголошувати марність та шкідливість клясового інтернаціоналізму. Натомість підноси в ідею міжнаціональної солідарности націй як органічних, злютованих внутрішньою єдністю спільнот:

... „перший крок до відродження кожного народу — це є національне єднання народу... Часто приходиться чути, що національне єднання перешкоджає єднанню всесвітньому, тобто — інтернаціональному. Навпаки, тільки через національні єднання народів прийдемо до єднання всіх народів. Окремі

кляси чи партії ще не складуть скількинебудь твердого інтернаціоналу. Кожний народ повинен об'єднатись у свій міцний, свідомий організм, повинен піднести й зрозуміти своє рідне життя, свої мову, віру, освіту, перш ніж входить в союзи з іншими народами. Кожен народ повинен дорости, стати дорослим, стати самим собою...

А окремі народи може єднати тільки сила науки Христової”.

Липківський в нації бачить не лише найвищий, найдосконаліший вираз соціальної практики людей. Члени нації з'єднані передусім як духовна спільнота, і в національній духовності непромину-ща і рушійна сила, через яку нація здійснює Божий Промисел. У проповіді „Божі таланти й земне багатство” читаємо:

„В земній життєвій боротьбі не той народ перемагає, що володіє великими земними скарбами, а той, що набув собі найбільший духовний капітал. Сумним прикладом цього може бути і наш народ. Всім відомо, що наша Україна дуже багата на матеріяльні засоби. Але яка користь із цього, коли народ наш **бідний на духовні скарби**, коли в нас так мало і своєї рідної освіти, своєї волі, так мало власної національної свідомости, так мало духовної гідности, пошани до самих себе, так мало єдности, **а так багато зрадництва, рабського приниження, продажности**. Ми бідні на духовні скарби, тому й наші багатства йдуть поперед наші очі на користь різних хижаків,

що за наші ж багатства нас же й нищать та виснажують. Будучи бідні на духовні кошти, ми й досі живемо „на нашій не своїй землі”...

Це наголошування ролі духовного фактора в житті людських спільнот є центральною темою проповідей Липківського. І націоналістичний підхід до цієї теми, мабуть, найяскравіше виявився у проповіді „Яку вартість має душа кожної людини й народу”. Тут митрополит каже:

„душі народу не можна замінити нічим! І той народ найбільш нещасний, що не знає, не розуміє своєї душі, не дбає про неї. Во не кількість народу, не багатства його землі, а душа народу надає йому найбільше значення і в Бога і в людей. Прикладом до цього хай послужить нам народ індійський: індійців є кілька сот мільйонів, живуть вони на найбільш багатій землі, але душа цього народу — бідна, квола, не діяльна; індійці попали в неволю англійців, що по кількості в десять разів менші від них; англійці живуть на бідній, суворій землі, але душі їх, їх духовні здібності — скарби величезні!

Отож, те, що сказав Христос окремій людині, ще більш треба прикласти до цілого народу: „Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і іржа їсть і де злодії підкопують і крадуть; збирайте собі скарби на небі... де злодії не підкопують і не крадуть (Матф. 6. 19—20).”

Коли б не останні рядки з євангелія, невтаємничений читач-націоналіст легко

міг би наведену цитату прийняти за витяг з якогось видання УВО чи ОУН, настільки думки і спосіб їх викладу тут збігаються з загальним характером націоналістичної підпільної преси 20—30 р. р.

Це збігання думок (рідше — способу вислову їх) можна продовжити й далі на ряді інших прикладів. Із незвичайною силою і драматизмом малює Липківський картини нашого національного і релігійного занедбання. Цілими віками, каже він, народ наш найменше сам творив свою історію („Дочки ерусалимські” . . .). „Добрі люди”, що приходили ніби на рятунок нашого народу, насправді тільки пригноблювали його. Дійсне визволення можна перевести лише власними силами („Сцілення розслабленого в прикладенні до української церкви і народу”). Одною з центральних хиб нашої національної вдачі вважає Липківський почуття меншевартости, прищеплене нам нашими ворогами.

Хоч Назарет був у бідній країні рибалок, ремісників і селян і був погорджуваний ізраїльтянами, однак саме з цього міста, про яке говорили: „З Назарету чи ж може бути що добре?” — по-

ходив родом Христос. Цей факт священної історії бере Липківський як доказ, що й народ, погорджуваний чужинцями і не певний своїх сил може стати світочем людства, треба тільки не зважати на чужу погорду й відродити в собі почуття національної самопошани („Як дивились колишні фарисеї на галілеян, а сучасні на українців”). Колись Христос виявляв свою любов до пригноблених самарян і ставив їх у приклад іншим народам. Так, надіяється слід, своєю ласкою наділить Господь найбільше пригноблений нині український народ. („Доля самарянського народу подібна до долі українського народу”). У Страсний Четвер, по прочитанні євангелії про зраду Юдою Христа, говорить митрополит про цей важкий злочин хриstopродавця, злочин, що вже мало не два тисячоліття потрясає серця й душі людей. І далі говорить про пізніших Юд, про теперішніх зрадників і відступників від свого народу. Христос переніс багато страждань, але найбільшим стражданням була для Нього зрада Юди.

„Бо коли Христа били, катували, розпинали, — Він мовчав, а коли Юда поцілував, Він з великим жалем сказав: „Юдо, то це ти поцілунок продаєш Сина Чоловічеського? І оці

зрадники Юди, оці Юдині поцілунки, — яке це страшне, сумне та тяжке явище не тільки в історії страждань Христа, а і в житті всіх людей, всіх народів...

І не так у минулому були страшні Україні її вороги, кати-мучителі, як продажні душі самих же українців, що йшли до ворогів і казали: Що дасте — продам вам усю Україну... В минулому на це зрадництво-предательство квапились люди з вищих клас, з панства та духівництва, а тепер воно, як та темна пошесть, заразила собою й народ. І ми в ім'я страждань Христових, в ім'я любови і братерства, повинні, як від чуми, як від смерти, берегтися від усякої неправди, зрадництва, продажности. Бо що за користь, коли ти весь світ підіб'єш під себе, а душу свою занастаєш... Бо ж нічим так не занастається душа, як іменно зрадництвом".

Як бачимо, Липківський бив по найбільшому злу, що в советських умовах з новою силою роз'їдало лави національної спільноти. Але не трудно помітити, що цією рисою свого проповідництва Липківський також дуже наближався до західного варіанту українського націоналізму, який на своєму прапорі виписав гасло нещадної боротьби на смерть із всякими виявами національного зрадництва.

Не була чужа Липківському також ідея революційної активності в боротьбі за національне визволення. У пропо-

віді „Житейське море” революцію 1917-1920 р. р. він порівнює із бурєю на евангельському житейському морі й повчає „не жалкувати, що нарешті розхвилювалася вода і в нашому мертвому озері. Бо це Божа воля. Щоб ми не були ледачими та байдужними. І нехай ніхто вже не каже: „Чого нам першим пертися вперед, нехай другі поспішають, а ми ще встигнемо... Ні, Святе Письмо іменно вчить поспішати...” Щоправда, закликає тут митрооплит поспішати до духово-релігійного оновлення. В ряді проповідей він, з мотивів цензурного характеру, змушений підкреслювати, що церква в політику не вміщується.

Це мало б ніби спростовувати твердження партійно-правлячих кіл, що українська церква є пристанищем „петлюрівців”. Разом з тим відмежування від політики бралось як засіб відмежування від будь-якого впливу на українську церкву з боку советської влади, яка хоч і відділила церкву від держави, не гребувала спробами впливати на церковне життя в напрямку його розкладу. Були у відмовленні від політики, очевидно, й мотиви суто церковного характеру: це означало відмову від мирської

суєти, міжпартійної чи міжгрупової боротьби серед українства. Однак ні церковні, ні цензурні мотиви не спинили митрополита від катогерочиних заяв, що духово-церковне відродження зв'язане також найтісніше з національно-визвольними стремліннями українського народу, який є народом поневолелим.

Боротьба за духове оновлення в такому сенсі сама собою ставала передумовою до збройної боротьби.

У проповіді „Хрест Христовий — символ любови Божої” — митрополит посилався на євангельську заповідь: хто підняв меч, той від меча загине, але водночас підкреслював, що не заперечує права війни „для державних перемог”. Ясніше, з причин цензурних, митрополит не міг осудити вживання зброї загарбниками й виправдати її вжиток поневоленими. Для Липківського було ясным, що тільки ідеал, рясно окроплений людською кров'ю, стає здійсненням. У проповіді „Христовий шлях апостолів” говориться:

„Один із сучасних ватажків нищення „старого світу” та засновання нового якось висловив свій жаль перед бувшим приятелем: „Ми стільки перемог одержали, стільки ворогів знищили, а народ мало лине до нас, мало

розуміє нас”. На це той дав таку пораду: „А ви попробували б зробити щось подібне до Христа — дати себе розп'яти за народ, — може б в такий спосіб здобули любов і прихильність народу”. Так! Лише саможертва за людей, лише покладання свого життя за краще життя народів відчиняє для себе серця і душі їх, з'єднується з ними своєю кров'ю”.

Коли бачимо перед собою ці рядки, то несамохіть згадуємо аналогічні, тими ж самими образами висловлені думки Райгородського на сторінках „Розбудови нації”: „Найміцніше може захоплювати та ідея, що підносить її прихильників понад земні турботи, ідея, яка примушує її носіїв нехтувати навіть найбільш скрайньою небезпекою для людини — смертю . . . „Смертю — смерть поправ” — каже християнський заповіт. Це й є найбільша перемога людини над усім змінливим, переходовим і тимчасовим на шляху до останньої мети”. (ж. „Розбудова нації”, 1933, ч. 1-2. ст. 17.) Можна лише дивуватися цій яскравій аналогії. Вона промовистіше за всякі метикування доводить духову одностілість українського націоналізму, незалежно від того — на Заході чи на Сході він себе виявляє.

Боротьба за визволення відповідає

християнському ідеалові й не суперечить християнській уяві миру, бо ця уява має на увазі мир душевний, внутрішню гармонію, узгіднену з Божественною правдою. Лише такого миру прагне християнин, а не миру в буквальному розумінні:

„Ми молимося за те, щоб життя наше проходило в спокою, ми молимося за спокій в усьому світі. Але що б то за життя було, коли б воно все проходило в спокою — чи було б про що згадувати людині з свого життя? Людина найбільше відживляється тими моментами, коли доводилось подивитися в очі смерті. І як давно те минулося, але при одній згадці — очі загораються. Ми оживляємось, живемо... Отже буря, хвиля неспокою дають світові вияв нового життя, не дають світові захопнути, замертвіти в своєму спокою...

Наш народ може найменше зазнав спокою в минулому. Хвилі, буря життя часто набігали. І тепер ми з найбільшим захопленням пригадуємо, які моменти найбільш давали й дають надхнення нашим поетам, письменникам. Це моменти найбільшої титанічної боротьби нашого народу з хвилями житейського моря, боротьби за своє життя, за своє право визволення та перетворення” („Бурі і хвилі життя...”).

На думку Липківського, навіть моря крові, мільйони жертв не можуть спинити людство тоді, коли йде про боротьбу за оновлення й очищення спільноти.

Бо віддати життя за друзів своїх є Христовою заповіддю. Страждання, каже митрополит, головний мотив людського життя. І тут до речі знов згадати, що ця думка дуже близько підводить філософію Липківського до тверджень західноукраїнського націоналізму про трагіку як лаятмотив у житті особистості.

Митрополит мав подиву гідний реалістичний підхід до основних проблем життя. Він глибоко розумів, відчував і по-філософському оформив тезу про неподільність, тісну пов'язаність духового й плотського в житті людей і сприймав це пов'язання як життєву konieczність. Повнота життя — в поєднанні духу і матерії, з тим однак, що дух має одухотворити матерію:

„... Дух і матерія, — казав він у проповіді „Христос і вода” — не мусять уважатися як протилежні, ворожі одно одному речі, а навпаки — як тісно сполучені, і в цьому сполученні тільки й можлива повнота життя на землі. Правда, матерія ставить перед чоловіком часто ворожі, суперечні його духовному станові вимоги, але дух повинен ці вимоги перемагати, одухотворити матерію, активно на неї впливати”. Він каже, що людина повинна „світлим оком дивитись на світ Божий, не вважати його чимсь ворожим для нашого духовного життя, але дивитись, як личить християнинові, тобто — не пасивно коритись

його вимогам, а активно його підносити до вимог духовного життя — удосконалювати його...”

Ідеалізм Липківського, що є центральним елементом його світогляду, є водночас ідеалізмом революційно осмислюючим дійсність. Не дарма у проповіді „Дух — утішитель вірних і покоритель світу” знаходимо такі рядки:

„Дух Святий є в житті світу „вічний революціонер”, як називає його Іван Франко. Це він завжди докоряє світові за гріх **безвірства**... Це Дух Св. докоряє світові за правду Христову, не дає захопнути світові в своїй неправді, скидає престоли царів, руйнує палати багатіїв, визволяє пригноблених, підносить убогих. Це Дух Св. творить суд світові, читає всім світом і бентежить його до краю”...

Досить часто звертається митрополит до теми: віра і розум. Людська душа з природи має два ока, віру й розум. Але сьогоднішнє людство обернулося в одногодого циклопа, сліпнучи на око віри. Підкреслюючи величезну роллю розуму, науки, закликає Липківський відродити також віру.

Поруч висвітлення ролі віри зі становища теологічного виявляє він також роллю віри в суспільнім житті:

„Віра завжди була найбільшим двигуном людської освіти, поступу, утворення звичаїв, взагалі віра була керівницею життя народів.

Віра давала найбагатший зміст, найбільше надхнення та ідеали передовим силам людства — філософам, поетам, мистцям, вченим... Віра є проридня властивість людини, найбільш жива... Віра є прагненням людини до високого, безмежного... („Христова віра є просвіщення...”). „Тільки палка віра, а не холодний розум запалює чоловіка і цілий народ, дає йому орлині крила, підносить на таку височину, на яку не підняли б його міркування розуму” („Віра й розум”).

Липківський у своєму світогляді послідовний. Якщо людина є творчим елементом в органічній спільноті, то справа релігії не може бути приватною справою кожного індивідууму зокрема, віра бо є не лише сумою переконань окремої особи, але й середником єднання людей у громаду. Через релігію людина єднається з Богом та з іншими людьми. І тому що таке подвійне єднання людини робить її найменше одинокою і сповнює її життя найбільшим змістом, церква має змогу стати, в рямцях національного буття, найвищою і найдосконалішою громадою. Її духовна моральна влада повинна бути понад владою світською, і церква не має стояти ні в якій підпорядкованості державі. У розв'язанні проблеми — індивідуум і релігія, — Липківський, як бачимо,

протиставиться демоліберальному підходові до справ віри і тим самим знов таки в'яжуться незримі нитки єдності його світоглядних позицій з позиціями українського націоналізму на Заході.

Митрополит ніколи не забував підкреслити, що церква завжди і скрізь є громадою, позначеною національним характером. І коли апостол каже, що в Ісусі Христі немає ні грека, ні юдея, ні невільника, ні вільного, то ці слова слід розуміти, на думку митрополита, в тому сенсі, що для Христа всі люди, без огляду на їхню національну та соціальну приналежність, мають велику вартість. Національні відміни є відмінами земними, і для людей вони не знімаються, знімаються лише для Бога. А виразне наголошення, що славити Боже Ім'я слід на всіх мовах, є разом з тим і визнанням, підкресленням того, що Христова Церква не повинна обминати національні відміни, а має зростатися з ними. Якщо ж церква ростиме на космополітичних основах, то є небезпека, що храм стане місцем механічного з'єднання людей. Люди будуть близькі в храмі тілами, але далекі душами. І тоді

храм буде пустий для них, а значить пустий і для Бога.

Національні прикмети в церкві мають виявитися з тою ж силою, з якою виявляє себе національна духовність в інших сферах життя. Патос національно-визвольної боротьби, що стрясає українським організмом, так само має струсити й церквою й визволити її.

Релігійне почуття може бути глибоким тільки тоді, коли воно впливатиме з глибоко інтимних національно-народних уяв:

„Що кощунственного, коли наш нарід, з любови й пошани до Пречистої Діви, вбирає її у вінок із польових квітів, в стрічки, в намисто, в сорочку вишивану і цим найбільше наближає її до свого серця, до свого рідного життя”.

У день всіх святих митрополит проголошує проповідь, в якій, між іншим, знаходимо й такі слова:

„Мусимо сказати, що на наших православних святцях відбилась ще одна хиба, що вже й не личить церкві. В календарю бачимо найбільш святих грецької та російської нації. Коли додатки до святців почала робити Москва для звеличення своєї держави, вона внесла в святці святих російських. Зокрема, з українського народу, крім печерських святих, уміщено лише кілька — і то, як „всеросійських” — Дмитро Ростовський, Теодосій Черніговський, Йосиф Білгородський . . .

Українська Церква своїх святих ще не має й не могла мати, поки була підлегла московській церкві. Вона повинна була почитувати російських та грецьких святих...

Віriamo, що і з українського народу в соборі святих є значна громада. Хіба мало з нашого народу мусило покидати рідню, господарство, батьківщину та тяжко мучитися у татарській та турецькій неволі за ім'я Христове? А скільки ж народу з козацтва залишили все, щоб захищати свою віру та волю, терпіли знущання, муки й смерть прийняли в цій боротьбі! А кріпацтво під московським та польським панством хіба не було тяжким хрестом для народу?!"

Митрополит вірив, що святці української православної церкви поповняться в майбутньому українськими святими з різних верстов українського народу і тим усунеться кривда українському народові, заподіяна Московією.

І приналежність українця до московської церкви таврував Липківський, як великий гріх. Російський народ не богоносець, як любили говорити деякі російські патріоти, а богоборець. А український зрадливий народ за ним потрапляє.

У гнівних міцних словах митрополита, спрямованих проти „малоросів”, послідовників московської церковщини, відчувається сила бичування, властива

біблійним пророкам. У своєму проповідництві Липківський зі сміливо піднесеним чолом ішов назустріч небезпекам. Раз-у-раз знаходимо у нього незамасковані політичні виступи супроти большевізму як носія безвірництва:

„В ці часи почувається якесь нове „благовіщення”, нас закликають єднати своє життя не з Христом, а з якимсь **Марксом** та іншими іменами, що піднесли на землі. Єднають нас уже не з янголами і Духом Святим, а з мертвою матерією і її механічними законами. Не вільний подих Божої ласки, а непереможна жорстокість життя почувається в новому „благовіщенні”. Чи є воно радісною звісткою про нове вище життя, чи воно є темним передвістям смерті й вічної погібелі?

Коли в наші часи, дійсно, перетворюється життя народів, то це перетворення повинно початись не з Маркса та його нащадків, що їй собі не здобули життя, а з Христа, з Його Благовіщення й Воскресіння”.

Це сміливо сказано. Як на відносини большевицької диктатури, занадто сміливо. Митрополит знав, що йому загрожує за ці й подібні слова. Але він був справжнім духовим революціонером, який не спиняється перед очевидною небезпекою, але використовує ті можливості, які приносить ситуація. А ситуація була така, що недавно приборкані повстансько-революційні сили села

Українська Церква своїх святців іще не має й не могла мати, поки була підлегла московській церкві. Вона повинна була почитувати російських та грецьких святих...

Віriamo, що і з українського народу в соборі святих є значна громада. Хіба мало з нашого народу мусило покидати рідню, господарство, батьківщину та тяжко мучитися у татарській та турецькій неволі за ім'я Христове? А скільки ж народу з козацтва залишили все, щоб захищати свою віру та волю, терпіли знущання, муки й смерть прийняли в цій боротьбі! А кріпацтво під московським та польським панством хіба не було тяжким хрестом для народу?!"

Митрополит вірив, що святці української православної церкви поповняться в майбутньому українськими святими з різних верстов українського народу і тим усунеться кривда українському народові, заподіяна Москвою.

І приналежність українця до московської церкви таврував Липківський, як великий гріх. Російський народ не богосносець, як любили говорити деякі російські патріоти, а богоборець. А український зрадливий народ за ним попрапляє.

У гнівних міцних словах митрополита, спрямованих проти „малоросів”, послідовників московської церковщини, відчувається сила бичування, властива

біблійним пророкам. У своєму проповідництві Липківський зі сміливо піднесеним чолом ішов назустріч небезпекам. Раз-у-раз знаходимо у нього незамасковані політичні виступи супроти большевізму як носія безвірництва:

„В ці часи почувається якесь нове „благовіщення”, нас закликають єднати своє життя не з Христом, а з якимсь **Марксом** та іншими іменами, що піднесли на землі. Єднають нас уже не з янголами і Духом Святим, а з мертвою матерією і її механічними законами. Не вільний подих Божої ласки, а непереможна жорстокість життя почувається в новому „благовіщенні”. Чи є воно радісною звісткою про нове вище життя, чи воно є темним передвістям смерті й вічної погибелі?

Коли в наші часи, дійсно, перетворюється життя народів, то це перетворення повинно початись не з Маркса та його нащадків, що й собі не здобули життя, а з Христа, з Його Благовіщення й Воскресіння”.

Це сміливо сказано. Як на відносини большевицької диктатури, занадто сміливо. Митрополит знав, що йому загрожує за ці й подібні слова. Але він був справжнім духовим революціонером, який не спиняється перед очевидною небезпекою, але використовує ті можливості, які приносить ситуація. А ситуація була така, що недавно приборкани повстансько-революційні сили села

ще бурлили гнівом, енергія мас переливалася у форми релігійного протесту проти советчини. Це були часи, коли на Поділлі стихійно розпочався рух ставлення хрестів на знак протесту проти большевицького безвірництва. В урочище „Йосафатова Долина” сходилися великі процесії віруючих з хрестами і створили цілий ліс хрестів, до 10 тисяч. В цих умовах загостреного релігійного почуття серед мас влада не наважувалася усунути митрополита з обрію церковного життя, хоч і двічі перетримувала його в ув'язненні. Митрополит діяв енергійно й рішуче. За яких може три роки, коли ще він мав змогу виїжджати з Києва, він одвідав більше 500 парафій, деякі й не один раз, і скрізь лунало його вогненне слово. Він говорив про церкву, про Христа Чоловіколюбця. Але говорив і про всі сторони нашого національного життя. І мабуть ніколи на Наддніпрянщині не звучали так популярно і так повно ідеї націоналізму серед мас. Це знали й большевики. Тому перший і найдошкульніший їхній удар в кінці 20-х р.р. — на поч. 30-х був по УАПЦ. Духівництво й активних парафіян масово розстрілювано й висила-

но на каторгу. Самого митрополита в 1927 р. усунуто від церковної діяльності, а 1937 р. вивезено з України у безвість.

* * *

Роля Гр. Косинки в розвитку націоналістичної ідеї на Наддніпрянщині дуже велика. Ідейний світ Косинки тісно зв'язаний з його літературною діяльністю, і розкрити його більш-менш вичерпно можна лише давши силуетку Косинки, як письменника. Григорій Михайлович народився в мальовничім українським селі Щербанівці на Київщині в 1899 році. Змалку працював у економії, зазнав черстоного наймитського хліба. Син робітника цукроварні, він і сам перейняв батькову професію. Соціяльне середовище, в якому Косинка виріс, назавжди поклато свій відбиток в його світогляді: націоналізм Косинки — це націоналізм селянина-наймита, який вірить, що українська самостійна держава дасть свободу та соціяльну справедливість і найупослідженішим елементам суспільства, сіромам, заробітчанам, українським санкюлотам.

Ще був майбутній письменник безвусим юнаком, а вже потягнуло його від

батьківської стріхи в широкий світ, у золотoverхий Київ. Не мав за душою ні копійки грошей, але мав загартовані працею руки і тверде бажання власною працею добутися на верхів'я життя. Не спинаючися перед тим, щоб очистити панам черевики чи стати двірником. І доля спочатку усміхнулася йому (може, лише раз у житті?): випадково здобув посаду реєстратора в повітовому земстві. Вчився самотужки, відвідував так звані „гімназіальні курси”, з боем брав у життя те, що іншим так легко давалося. Життя зробило його упертим, твердим, коштуватим. На ґрунті суворого життєвого досвіду дуже легко було йому пізніше сприйняти ідеї українського націоналістичного волюнтаризму.

Ще за перших років советської влади довелося йому прстягом кількох місяців зазнати советської в'язниці.

Початок його творчості датується 1918 роком, а 1922 року вже появляється його перша збірка новел „На золотих богів”, де Косинка постає перед читачем на повний зріст, як визначний письменник. Тут уже глибоко позначається і природа його національної селянської революційності.

Большевики відчували в ньому свого ворога й усілякими способами намагалися паралізувати його письменницьку діяльність.

Імпресіоністичний метод письма був для Косинки маскувальним засобом, письменник нічого не висловлював від свого імени, але він добирав такі об'єкти до змалювання й такі ситуації, що говорили самі за себе. І цензори це відчували. Роками вилежували оповідання Косинки в редакціях. Під різними приводами відмовлявано йому в друкові. Але він був упертий, домагався свого в різних інстанціях, і, кінець-кінцем, іноді його домагання завершувалися успіхом. Його листи рясніють згадками про незліченні труднощі, що на них натикався він, друкуючи свої твори:

„З книжкою — нічого нового: не прийхав один чорт з ЦК відділу друку (мова про ЦК КП(б)у — Ю. Б.), робити щось не можна без його, а приїде 1 грудня”.

Так одверто (і це у відкритій листівці) пише Косинка в листопаді 1925 року про свої літературні поневіряння. А в іншому листі від 9. XII. 1925 р. знову ті самі нарікання:

„Іздив до Головліту... Будуть „читати” аж до 15. Мука велика мені з цією книжкою... Принципово — дозволяють, але хотять заборон-

нити „Голову Ході”, „Анкету” — найкращі з моїх оповідань... Мав розмову з Пилипенком, Хвильовим — обіцяють допомогти пропустити всю збірку, але треба, кажуть, почекати кінця партз'їзду, що має ще днів зо три продовжитися”...

Друкуючись через цензурні перешкоди лише зрідка, Косинка весь час перебував у важкій матеріальній скруті. Не було грошей на тепле пальто, на черевики. У своєму блаженському подертому вбранні не наважувався він вибратися зі свого київського оточення в Харків, у столичне письменницьке коло, де за свою матеріальну неспроможність міг легко наразитися на презирливу зневагу письменників-ремесників. Лише ремісник-заробкевич вільно počував себе в советському літературнім житті. „На літературні, чесні заробітки годі сподіватися: треба писати ура — халтуру, тоді можна сподіватися, що вона матиме своє місце”, — зазначив він (лист від 22. X. 31 р.). Але сам не хотів і не міг стати на шлях брехні й штапу. Героїчний тону з життя ніколи не покидав його. Він не зневірювався ні під впливом особистих лих, ні під навалюю народніх нещастя. Коли 1929—30 р.р. НКВД, створивши процес т. зв. СВУ, провело по всій Украї-

ні масові арешти свідомої української інтелігенції, дехто з українців сприйняв це як поразку, фатальну для всієї української справи. Але інакше поставився до цього Косинка. Він у листі відгукується на арешти членів СВУ так:

„...річ звичайна, що всіх нас турбують події не лише київського масштабу, а масштабу всеукраїнського... Сьогодні „події” зросли катастрофічно... Я, до речі, — дуже спокійний. Настрій мій покращав, бо я вірю, що „все пройде, как с белых яблонь дым” — все на грішній землі має свій початок і свій кінець”.

Ме не могли стриматися від спокуси дати цих кілька штрихів до образу Косинки, як живої конкретної людини, бо цей образ стоїть у цілковитій гармонії з усім тим, що він творив. Серед тих оповідань, що їх вдалося в советських умовах надрукувати, до найбільше зрілих з мистецького боку і рівночасно виразних ідейною стороною належить оповідання „Голова Ході”.

Селянин, обливаючися потом, коло своєї скиби землі, із розпачем говорить:

„... Ореш, а красних днів не бачиш: була царизна, прийшов совет — робимо, а пани, як плили шовками в городах, і по цей день пливуть”. „Робочі? — Вони теж лямку тягнуть, як і ми... А хто винен? Хто? Отак, виходить, і власть наша, і порядки наші, а все по-старо-

му — збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п'ють, як п'явки”.

Так говорить пересічний український селянин, орючи ниву. Але він, уже навчений досвідом, знає, що не скрізь можна говорити правду. „А то в тюрму за такі речі підеш”, — мовить він до своєї конячини, Чалого, яка тут ніби символізує пригнобленість.

Хто ж справді винен у тому, що Україна, придушена, потрапила в пазури північного московського ведмедя? Над цим думає селянин, орючи лан, і, вивернувши зі скибою землі череп людини, раптом знаходить відповідь на своє питання. Це череп китаїця Ході, того, що разом з іншими подібними до себе прийняв на віру московські гасла інтернаціоналізму й пішов на Україну душили український народ. Його, Ходю, досягла караюча рука українських патріотів. Селянин ударив носком черевика голову Ході — череп розколовся надвое — покотився по свіжій ріллі. „Хай на чотири вітри рознесе, коли це голова Ході, якого я знаю”.

Від зайди-китаїця не лишилося нічого, а працьовиті руки українського селянина і далі крають масну українську землю й творять життя. І це пуль-

сування життя, здоров'я, певність у собі видно з кожного руху селянина. Переможне життя торжествує над тлінню. Косинка має відчуття расовости й показує силу української раси в селянстві.

У оповіданні — зустріч двох імперативних правд. Перед героєм твору постають спогади про бурхливі революційні роки. Ходя прийшов із запалом в очах і зі своєю правдою. Точився бій з повсталим українським селом. І лягли китаїці трупом, а Ходя дістався в полон. І тут, уже в руках своїх ворогів, вірив Ходя, що його ідея інтернаціонального братерства вічно житиме. Але зустрівся він з націоналістичною правдою селянською, з фанатизмом, що не поступається і стирає на порошок. І обернувся Ходя в порошок. І далі є пани й бідні, димом пішли і розвіялися ідеали Ході про братерство. А селянин, врослий у землю, і далі житиме. Від новелі віє свіжим духмяним оптимізмом.

Голова Ході — дуже місткий символ. Чому розуміти в ньому лише китаїця? Взагалі азіята, і росіянина також, що суне не одвічний форпост Заходу — Україну. Фанатики комуністичної ідеї з китаїців — це ж не типове для років

революції. Типовим був фанатик-росіянин. Але тут мусів спинитися автор перед недремним оком цензури.

У новелі „Анкета” показано советську дійсність на селі в тоскних чехівських тонах. Тут зображено „совактив” українського села. В центрі активу — бандит Антон Радіонович Собачка. Він гуляв з бандою доти, доки це ремесло вважав більш-менш безпечним. Коли ж північна большевицька навала заповонила Україну, він вирішив перейти на бік переможців, „покаявся”, став комуністом і комісаром. П'яниця, йолоп і садист, він тероризує село, грабуючи його советським продналогом. Навколо себе він скупчив найгірші покидьки сільської півінтелігенції, яка боїться його і, дбаючи лише про те, щоб заробити продуктову пайку, допомагає йому провадити політику советської влади на селі. Зібравши цих своїх поплечників на митинг, Собачка дає їм політичні настанови:

„Буржуї сознавалі, що когда настает социализм советской власти — они погибнут, і они погіблі, но йде жестокая борьба, реками проливается кров, і експлуататори народной крови — бандіти, наприклад, поймали курінного з куріня, которий перейшов, как і я, чесно, — і повисили на стовпі разом із собакою, а хто ж

сознательний не согласиться, що это зверство. І когда ідыот борьба не на жизнь, а на смерть, тогда нужно акуратно здать продналог. Не думайте, що я не сознаю, какая это трудность; да, наш дядько покіль не заgrimить, не перехриститься, но время не жде, дорога тепер плоха, значить підвозить треба скоріше... Не помагай імперіялізму, которий здавив железною рукою красную винтовку, хоче потопить в крові революцію, а здавай продналог; правильно говорю, ілі нет? Это важный вопрос, і я ставлю руба: хто проти? Я кончив...”

Собачка і його оточення живуть відчуттям якоїсь внутрішньої приречености. Звідси скажений садистичний шал Антона Радіоновича у стосунках зі своєю сім'єю. Він є символом панування хама над селом.

Показує Косинка й боротьбу українського села проти большевізму. Ось повстанці-селяни ввіймали большевицького комісара, що приїхав комуну щепити (оповідання „Темна ніч”). Вони його ведуть до хати, годують. „Вечеряти просимо і ворогів: знай нашу добрість козацьку”. Облоюють його горілкою, щоб легше було йому вмирати. Але далі їхня сентиментальність не сягає. Вони знають, що точиться боротьба, в якій покищо перевага не на їхньому боці. І коли большевицький комісар пробує їх розчулити плачем, натякає, що і в нього

такий же маленький хлопчик, як у господаря хати, селяни спалахують лютою ненавистю, б'ють комісара й женуть його на розстріл. Оповідання оповите серпанком туги, в ньому є нотки реквіюму: це тому, що тут уже розправа не з чужинцем, а зі своїм, людиною не пересічною, із силою волі. Але ця людина здібності свої віддала на службу ворогові:

— Ти ж кажеш нам, товаришу, що ти канівський?

— Значить українець, хоч і продажний...

Розправа мусить прийти неминучо, на це немає ради, але інстинкт спільної крові промовляє і творить атмосферу трагізму...

В оповіданні „Десять” знов таки показано повстанців-селян, що ввіймали українського ренегата, який їхав на село запроваджувати большевицькі порядки. Вони скупчилися навколо полоненого й читають його посвідку:

„Пред'явник цього т. Рубель, член Української Комуністичної Партії, дійсно командується для організації комнезамів у район Черкаського повіту.

— От і добре, товаришок.

— Ми люди свої, а тобі, як родичу, десять шомполів „за усердіє”. Харашо?

На Рубля дивилось сорок очей — гострих, їдких, як прорізаних осокою, насмішувата

посмішка грала на обличчі кожного повстанця.

— Не ожидав, браток? Ха — ха — ха...

Переляканий Рубель розгублено белькоче виправдання:

Ну да. Я бачу, знаю, що ви мене зрозумієте.

Я — непорозуміння... Знаєте...

Божок (командир загону повстанців. Ю. Б.) його не слухав, він, партійний есер, знав ці „непорозуміння”, і Рубель для нього був зрозумілий до дрібниць, але Божка цікавило інше — жах Рубля і його рабська брехня”.

Здригаючись від огиди, отаман вирішує подарувати комуністові життя, знівечивши його морально. Лежачи в пилузі під ударами шомполів, Рубель має співати: „Ви жертвою пали в боротьбе рокової”... Його тіло корчиться від болю, пальці дряпають землю, але він слухняно виводить жалібний марш большевиків, бо для комуніста важить не честь свою врятувати, а лише життя.

Як бачимо, Косинка абсолютно непримирений до всякої форми комунізму, хоч би вона пристроювалася і в українські шати УКП.

У Косинки є герої, про величність яких йому хочеться сказати повним голосом, але він цього зробити не може: советська цензура і так підозріло дивиться на нього. І Косинка про своїх героїв говорить натяками: „А Діброва в

житах не бандит, ні, це..." Що Діброва святий месник за понівечену Україну — цього Косинка не може сказати через цензурні умови. І тому він ставить багатозначні крапки. Вдумливий читач його зрозуміє.

Так само лише натяками намальований і зовсім не окреслений образ отамана сільських анархістів Костя (опов. „Анархісти”). Він ненавидить мрійників і сентименти. Він знає, що мрійництво, поетична вдача і сумирність властиві українському народові. Але йому відомо також, що українці завжди, споконвіку уперті. І ця народня стихійна риса на ґрунті народного освідомлення родить залізну незламність. І Кость міркує сам з собою:

“Хто написав: треба оздоровити народ? Ні, ми — здорові. Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь — залізні, залізні!” Костя давив коло пасика трохи „Кольт”, він ніжно гладив його рукою, поклав до грудей і тихо засміявся словами: „Залізні, загартовані... Кольтику, голубе, де залізні люди?”... Він іще раз задоволено оглянув кольта, заспокоївся, і дикий, щасливий, приказуючи: „А е, е, кольте, такі люди!” — почав крутити цигарку.”

І він гартує людей свого загону. Ненавидить обмеженість тих, що їх приватна власність зробила рабами, прив'язала до

добра і позбавила ширших суспільних потягів. Разом зі своїми хлопцями робить він уночі напад на пасіку, власність місцевих глитаїв. Напад для нього — не самоціль. Це лише стрибок леопарда, що вправляє м'язи. А ціль його має бути куди ширша, вона десь попереду. Чи він її добре усвідомлює? Косинка не каже. Можливо, що на заваді знов цензурні умови. Ідея твору стає виразнішою, якщо ми візьмемо до уваги літературне тло тих часів. Письменник ніби змагається з В. Підмогильним, з його „Третьою революцією”. Підмогильний показав анархізм як вибух диких сил села, що безладно й стихійно нищить місто. Косинка бачить в анархізмові й інше — у стихійному анархізмі селянства гартується його воля й виростає передчуття його національних революційних цілей. Ми не маємо під руками дат написання обох творів. Але це й не важно: творча історія не обмежується датами написання, а для обміну своїми задумами Підмогильний і Косинка були добре знайомі.

В оповіданні „Анархіст” виразно видно, що Косинка аж ніяк не є прибічником заможного українського селянства. І тут не тільки соціальна реакція ко-

житих не бандит, ні, це..." Що Діброва святий месник за понівечену Україну — цього Косинка не може сказати через цензурні умови. І тому він ставить багатозначні крапки. Вдумливий читач його зрозуміє.

Так само лише натяками намальований і зовсім не окреслений образ отамана сільських анархістів Костя (опов. „Анархісти”). Він ненавидить мрійників і сентименти. Він знає, що мрійництво, поетична вдача і сумирність властиві українському народові. Але йому відомо також, що українці завжди, споконвіку уперті. І ця народня стихійна риса на ґрунті народнього освідомлення родить залізну незламність. І Кость міркує сам з собою:

“Хто написав: „треба оздоровити народ?” Ні, ми — здорові. Нам треба залізних духом людей: скрізь, скрізь — залізні, залізні!” Костя давив коло пасика трохи „Кольт”, він ніжно гладив його рукою, поклав до грудей і тихо замислявся словами: „Залізні, загартовані... Кольтику, голубе, де залізні люди?”... Він іще раз задоволено оглянув кольта, заспокоївся, і дикий, щасливий, приказуючи: „А е, е, кольте, такі люди!” — почав крутити цигарку.”

І він гартує людей свого загону. Ненавидить обмеженість тих, що їх приватна власність зробила рабами, прив'язала до

добра і позбавила ширших суспільних потягів. Разом зі своїми хлопцями робить він уночі напад на пасіку, власність місцевих глитаїв. Напад для нього — не самоціль. Це лише стрибок леопарда, що вправляє м'язи. А ціль його має бути куди ширша, вона десь попереду. Чи він її добре усвідомлює? Косинка не каже. Можливо, що на заваді знов цензурні умови. Ідея твору стає виразнішою, якщо ми візьмемо до уваги літературне тло тих часів. Письменник ніби змагається з В. Підмогильним, з його „Третьою революцією”. Підмогильний показав анархізм як вибух диких сил села, що безладно й стихійно нищить місто. Косинка бачить в анархізмові й інше — у стихійному анархізмі селянства гартується його воля й виростає передчуття його національних революційних цілей. Ми не маємо під руками дат написання обох творів. Але це й не важно: творча історія не обмежується датами написання, а для обміну своїми задумами Підмогильний і Косинка були добре знайомі.

В оповіданні „Анархіст” виразно видно, що Косинка аж ніяк не є прибічником заможнього українського селянства. І тут не тільки соціальна реакція ко-

лишнього наймита. Косиєка знає, що саме українські глитаї, монопольщики, економи були підпорою денікінщини, належали до карних загонів за часів німецької окупації 1918 року, а то й відсиджувалися дома, оберігаючи своє майно. Герой його оповідань „В житах” і „Постріл” Корній — малоземельний селянин, батрак. Але його відданість партизанській боротьбі во ім'я Української Самостійної Держави — цілковита. Корній ненавидить глитаю Дзюбу не так за його соціальний паразитизм, як за політичну дволичність, яка підпорядкована егоїстичним потягам — зберегти свій добробут: Дзюба хоче бути добрий і з партизанами, і з більшовиками. І Корній мстить: підпалює Дзюбин вітряк. Проти Корнія, в лавах більшовиків, б'ється його товариш по наймитських поневіряннях Матвій Киянчук. І це болить Корнієві, як рана.

Новелі „В житах” і „Постріл” показують, що в основі революції лежить не класова боротьба, а змагання вір, ідей. В розвитку нації визначальним є не лише поділ на класи, але і якість-моральна вартість осібнів.

Є ще в Косинки величній образ, гі-

гангська фігура, постать, оповита флером романтики, але разом з тим така наскрізь реальна, немов різцем вирізьблена. Це свідомий борець за волю України, селянин з Поділля, Конюшина, в оповіданні „Фавст” (оповідання вперше пощастило надрукувати нам з авторських чернеток у 1942 році в журн. „Український Засів”). Тут — немов концентрований жмут електричного проміння, що ним яскраво освітлено відносини між українським селянством і російсько-більшевицькими окупантами. Відносини ці характеризуються двома словами — непримиренна боротьба.

Перед читачем розгортається моторошна картина життя советської в'язниці. В тюрмі — серед потвор, покидьків суспільства, серед „бувших” людей та апатичних гречкосіїв, що можуть лише пасивно страждати й тихо вмирати — Конюшина, безпосередня і цілня натура, надихана пахощами українського чорнозему, перейнята споконвічною гідністю власного народу. Такий собі простенький подільський дядько, з обличчям, що нагадує легендарного Фавста, з натрудженими мозолистими руками, він екзальтовано згадує боротьбу селян-

ських загонів проти большевицької навали:

„Кінь у мене був Іскра, а коли виїздила наша сотня з лісу — у гривах кінських пісні цвіли, зелені бори дороги нам стежили, і ми були самі, як бір, зелені — такі молоді й завзяті... На команду: „Кіннота на коні!“ — вихром злітали, острогами дзвонили і стременими бряжчали, аж підкови цокотіли в коней — мчали так степами українськими; а поруч бір, бором — ніч з вогнями йде: тоді горіли бори...”

В нерівній боротьбі переміг підступний ворог. І от за Конюшиною навіки закрилася брама тюрми. Большевицькі тюремники, вишколені московською традицією кати, завдають мук Конюшині, тримають його місяцями в чорному, як ніч, холодному й мокрому карцері, живим гноять його в цій могилі й доводять, нарешті, до збожевоління:

„... Тут, у карцері, засміявся я на слова слідчого: вони питають, де сходилися на раду? Де, в кого?”

Фавст притулився щокую до холодної стінки і тихо шептав: „У моєї рідної сестри, чухте?... Далі вирівнявся і цитував собі з якогось філософа: „Панувати над рабами, обернути кожного на автомат — такий, здебільшого намір у деспотів...”

... Так, знайте, — говорив до стіни далі, — Прокіп Конюшина ніколи не буде зрадником. Я загину, сотні і тисячі таких, як я, але ніко-

ли, ніколи не продаватиму сестри своєї. І нікого не продаватиму, Юдою не буду.

Фавст плакав... Йому все ще, здавалося, стояв образ слідчого Однорогова, говорив ніби до нього:

— Каже мені Однорогов: „ты, Конюшина, трудового походження, ты — бедняк, ты получил образование, ты, наконец, не Грицько или Омелько какой-то... но почему, почему, из каких побуждений ты примкнул к преступному обществу самостоятников? Почему принял участие в восстании?”

Конюшина відповідав:

— Ая... Пішов, бо не можна не йти, бо коли піпалили хату Грицькові та Омелькові, то вони лише тоді за вила і гідність свою згадають, ая... Мені ж, самі сказали, людині свідомій, треба свідомо і прямо у вічі ворогові дивитися... Так йому нібито, сказав був Фавст, а він на це усміхнувся, дав гарну папіросу:

— Кури, мовляв, Конюшина наш, а скажи нам, де поділися ваші, де були бандити?

Перехилив Однорогов через стіл голову і трохи заспаний, процідив крізь зуби:

— Пойдеш на шльопку, милок! Герой!

Замахнувся і на всю руку вдарив по зубах.

Фавст, пам'ятає, до крові, до кістки прокусив йому руку ту — тільки прикладами врятували життя Однорогову, занастивши Фавстове: його тримали після цієї історії три місяці в так званому секретному підвідділі.”

Фавст — це образ нової активістичної української людини, яка народжується з кривавої романтики селянських повстань, щоб во ім'я майбутніх поколінь

покласти голову в боях або в темних льохах ГПУ. Косинка старанно, через усе оповідання підкреслює цей аткивізм природи Конюшини. І він був не один, таких було чимало, своєю кров'ю щедро окупали вони пасивність затурканої маси. Про це свідчать передсмертні написи на стінах камер: „Тут була остання ніч... Ми загинули за волю свого народу; той, хто одвідає цю камеру, хай згадає нас... Земля українська — кров'ю окроплена, діти цієї землі гниють по тюрмах всіх слов'янських народів, бо самі вони — гній і труп... Люди без волі, без бажання навіть...”

Туга Косинки за волюнтаристичною людиною висловлена у „Фавсті” з такою силою, що трудно поставити поруч цього твору, щось рівновартісне з української націоналістичної літератури на Заході.

Косинка сміливо підтримував зв'язки із закордоном. Він мав інтенсивне й щире листування із В. Стефаником, друкувався в закордонних журналах. Ряд його новель надруковано в „Літературно-Науковім Віснику” Донцова. Останній додав до цих новель примітку:

„Гр. Косинка... є одним з найцікавіших авторів Великої України. Свіжа мова, свіже, активне світовідчужання і ворожий всякій зне-

вірі темперамент — вирізняють його з-посеред, може, й талановитіших письменників. Головно ж не слідно в нім тієї безвиглядної роздвоености, на яку хоруге теперішня наддніпрянська белетристика. В нім, — пише Я. Савченко, — „почуття сили, бадьорости, навіть якогось чисто біологічного щастя — б'ють, мов з глибокого джерела.” Його постаті — се люди „твердого коліна”, які „тільки слухають голосу інстинкту”, „всевладного голосу землі” (ЛНВ, 1928, V, ст. 15).

Переглядавши архів Косинки, ми потрапили на цікаві брульони, в яких знайшлося кілька думок, що стилем і змістом нагадували Донцова. Виглядало, що це був Косинчин конспект якоїсь статті.

Що Косинці не був чужий спосіб думання Донцова, видно з такого факту: якось група письменників, у якій був і Косинка, одвідала могилу Шевченка; Косинка привселюдно вписав у журналі для відвідувачів сентенцію, яка наробила чимало шуму. Сене цієї нотатки зводився до того, що вільною може бути тільки та нація, що вміє панувати. Скрипник з обуренням згадував про це на одному із з'їздів.

Ішли роки... Письменник бачив, як НКВД нищило тисячі й тисячі рідних його духові людей, серед яких він знаходив колись собі читачів, що палко ві-

тали його листами, бачив, як вужчало коло його товаришів, вірних друзів, з якими він ділив усі свої заповітні думки... Але ніщо не захитувало його ідейної й духової твердості:

А тим часом все частіше на сторінках преси згадувалося ім'я Косинки, як письменника „клясово-ворожого”. Друкуватися стало майже неможливим. Збірку оповідань „Серце” затримано вже тоді, коли був надрукований весь наклад. Вона так і не появилася у світ. Причиною було чільне оповідання, заголовком якого названо збірку. В центрі цього твору були соборницькі переживання червоноармійця-українця, що стоїть на прикордонній варті на Збручі. Усім серцем відчуває він безглуздість цієї границі на живому тілі одної нації. І його думки линуть туди, де в армі польських панів мучаться його земляки. Як би та новеля появилася у жовтні 1939 року, по заяві Молотова про захист „єдинокровних братів”, вона може б і пройшла крізь ґрати цензури, але в першій половині тридцятих років вона підкреслено засвідчувала, що письменник не рахується з офіційним політичним курсом, а й далі шукає способів вико-

ристати советські рямці для підбудовування українського думання.

Розв'язка наближалася... Восени 1934 року в Харківському Будинку Письменників перед ущерть набиитою залесою І. Кулик читав одну з своїх „настановних доповідей” для письменників. Розуміється, не обійшлося без балаканини про неозорі творчі можливості, що їх нібито має советський письменник. По доповіді взяв слово Косинка. Заговорив про становище письменників. І нерви не витримали. З його уст вирвалися рядки російського поета: „Братья-писатели! В нашей судьбе что-то лежит роковое...” Розшифровувати цих слів перед аудиторією не треба було. Вона їх добре зрозуміла. З передніх лав, де сиділи комуністи, почувся пронизливий свист, вигуки обурення. Зате із вкритої сутінню гальборки залунали оплески.

Скоро по цьому Косинку заарештовано. Люди, що бачили його у в'зниці, розказують, що поведився він з великою гідністю. Одного разу, коли його вели на допит, він кричав: „Мене можете зневажати, але не мій народ”. Дальші слова заглушила люта лайка катів. У другій половині грудня в советській пресі по-

явилося повідомлення про розгляд справи української терористичної організації, до якої зараховувано Косинку, Буревія, Фальківського, Крушельницьких (батька й сина), Р. Шевченка, Влизька та інших. Більшість обвинувачених, в тому числі й Григорія Михайловича Косинку, засуджено до смертної кари. Розстріляно його десь між 15 і 18 грудня 1934 року. Військова колегія найвищого суду ССРСР у вирокі писала:

„Суд встановив, що більшість обвинувачених прибули в ССРСР через Польщу, а частина — через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УССР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати”.

У повідомленні є очевидна, явна брехня: більшість обвинувачених ніколи поза межами ССРСР не були, також ніякої зброї у них не знайдено. Лише в Косинки забрано старий багнет, якого він зберігав, як пам'ятку, з часів визвольних змагань.

Правдою було лише одне: підпільна організація письменників таки існувала. Вона купчилася навколо досвідченого ще з царських часів підпільника-революціонера Буревія. Але сумнівно, щоб до підпілля належав Косинка. Він був

занадто необережний і до надзвичайно важких умов протисоветського підпілля не підходив.

* * *

Невдача визвольних змагань 1917—1922 р.р. сталася не тільки тому, що ворог набагато переважав фізичними силами. Однією з основних причин невдачі було те, що наша революція, на чолі з її тодішніми провідниками, шукала своєї цілі дуже емпірично, напюмацьки. Наші соціялісти починали від „ідеалу” куцої автономії і лише згодом приходили до постуляту самостійності. Але самостійність у більшості з них ставала необхідністю в наслідок розвитку подій, а не через вплид свідомих зусиль волі.

Думка провідної більшості в час великого переламу виявилася настільки незрілою, що не здатна була принципово керуватися у творенні політичних концепцій мотивами власного національного інтересу. Все, що йшло від власного національного „я”, видавалося підозрілим: чи не „вузький шовінізм”, бува? Повновияв свого національного не усвідомлювався як щось універсальне, „пере-

дове", рухаюче історію нашої планети вперед. Планетарно - універсалістичний спосіб мислення, прищеплений соціалізмом, заганяв національну ідею в за-капелок ніби чогось пережитого.

Найбільше духово роззброєні соціалістичні елементи остаточно скапітулювали, покинули лави українського самостійницького табору і стали на боці московського окупанта; ліві есери, боротьбісти, укапісти своїм відступництвом, переходом у табір ворога, на багато полегшили йому завдання, бо тим самим замаскували окупантський характер большевицької влади на Україні. Однак, це перебіжництво не так часто було свідомою і зловмисною зрадою своєї нації. Скоріше це було виразом духового безсилля, неспроможністю протиставитися логіці соціалістичного думання. Українські ліві есери й укапісти були не раз найвніми апологетами соціалізму до його логічного кінця. Інтернаціоналізм вони ідеалізували й підносили на рівень етики нового світу, що от-от мав вирости на всій земній кулі на руїнах старого. Ця велика інтернаціональна справедливість мала з теплою лагідністю, з материнською турботою подбати про

ті народи, що віками були пригноблені: мала настати ера справедливости, в якій „національна проблема" переставала існувати, бо інтернаціоналізм мав принести „повну свободу національного розвитку" (що таке національний розвиток — не думалося, малося на увазі лише, що той розвиток якось гармонійно укладеться в рямці інтернаціоналізму).

Життя дуже скоро перекреслило надії соціалістичних мрійників. Щойно відгриміли останні сальви визвольної боротьби, а вже ставало ясным, що московсько-імперіялістичні заміри не є непорозумінням, не є недодуманістю з боку „російського товариша", а є його суттю, лише замаскованою фразами з комуністичного талмуду.

Зі світу фантомів українські комунари вступили у світ реальности. Наступало протверезіння й переоцінка цінностей. Починався духовий процес, болючий і для багатьох трагічний. У людей найбільше глибоких, найбільше зв'язаних з національною стихією, цей процес привів до усвідомлення основних націоналістичних правд і до повного розриву

з комплексом соціалістично-комуністичного світогляду.

Люди духової рутини, меншого духового діапазону, але які чули себе українцями, залишалися десь на півдорозі між націоналізмом і своїм колишнім минулим. Було чимало й таких, що переймалися надією уговкати московський імперіялізм, зробити для нього зобов'язливими тези про інтернаціональне братерство.

Ідеологічна диференціяція творила складну картину. Партбилет переставав бути ознакою комуністичної ортодоксальності. Не раз він ставав надовго надійним заборолом і зняряддям для українського націоналіста. І хто був українським націоналістом, а хто націонал-комуністом — з першого погляду не можна було пізнати, лише ланцюг вчинків, а не заяви й декларації дають критерій для розрізнення. Так само не дається здебільшого знайти й тої межі, яка розділяє в біографії неофітів націоналізму їхнє нове від старого: ця межа відчутна була лише для тих, що самі перейшли цю духову еволюцію, для нас же, для історії, залишилися тільки чини, серед яких виділяємо найяскраві-

ші і вже безперечні вияви націоналістичної ментальності.

Історична ситуація склалася так, що вихідці з українських партій, опинившись в КП(б)У, мали в своїх руках чимало позицій на полі культурному, господарському й державно-адміністративному. Всі вони співпрацювали між собою. Ця співпраця існувала ще з тих часів, коли всі вони, колишні вихідці з українських партій, стояли на однакових позиціях. Але тепер, коли оформлювалися духові відміни й переростали в діаметральні протилежності, націоналістам ішлося лише про те, щоб зберегти колишні особисті зв'язки й особисті впливи на людей, чужих уже їм духово. Тепер уже співдія націоналістів з прихильниками самостійної радянської України була наскрізь тактична: ішлося про те, щоб потягнути „советчиків” на кроки, які виходять за рямки їхніх намірів, використати їхні можливості для своїх цілей, а також замаскувати себе співпрацею з ними перед всесильним ГПУ. Що це вдавалося на довший відтинок часу, свідчить приклад зі Скрипником. Вплив націонал-комунізму був настільки значний, що колишній представник „ленін-

ської большевицької гвардії” відчув себе націонал-комуністом. Він був послідовним комуністом, який вірив, що в рядах СРСР може існувати Україна як самостійна держава. Але за „його широкою спиною”, як тоді говорилося, стояли українські націоналісти, навіть організаційно обняті системою ОУН, про що свідчать не лише советські поліційно-партійні джерела, але й відомості, що йдуть з найближчого оточення сл. п. Є. Коновальця. Коли Скрипник усвідомив, що він був знаряддям в руках націоналістів, його сумління ортодоксального комуніста не могло витримати такої „ганьби”, й він застрелився.

В житті УРСР був недовгий період, який обмежується, приблизно, роками 1922—28, коли українські націонал-комуністи змагалися за свої впливи в КП(б)У, поборюючи великодержавно-російський, сильний і на той час в партії, елемент. Широка суспільність втягалася в цю боротьбу, що з особливою наочністю виявилася в ставленні до дилеми економічної самостійності чи колоніальної залежності УРСР. Тут дійшло навіть до окремих сутичок на терені масових організацій — профспілок, — які мали бути

знаряддям комуністичного впливу на маси. Створилися два фронти: по українському боці вели духовий провід націоналісти і тягнули у себе на поводку націонал-комуністів; прокладеним шляхом ішло також усе краще, передовіше навіть з позапартійної інтелігенції. Це була ситуація, коли навіть поодинокі росіяни включалися в боротьбу по українському боці (економісти Доброгаєв, Солюгуб та інші).

Насамперед боротьба ішла за республіканський бюджет УРСР, за його незалежнення від бюджету загальносоюзного. Представник українського табору Полоз домагався закону, „який докладно означав би бюджетні права радянських республік і забезпечував би для них відповідні власні й загальносоюзні засоби”. Пристрасті розпалювалися до того, що навіть Г. Петровський, людина досить байдужа до долі українства, в бюджетовій дискусії 1927 року кинув зауваження, що союзний бюджет „тенденційний” у відношенні до України, й числовими даними доводив кривдженя України. В. Доброгаєв, докладно проаналізувавши бюджет України за 1923—27 р.р., приходив до висновку, що „фі-

нансовий баланс України був різко негативним, тобто, що значна частина доходів України витрачалась поза її межами... За розглядане чотириліття... невикористані Україною її доходи сягають величезного числа порядку 472 мільйони карбованців... Якщо дати цьому процесові йти далі за тим самим темпом, як ми мали в минулому..., то природньо може статися знекровлення здорового й міцного господарського організму" („Хозяйство Украины", 1927, ч. 2, с.с. 87, 89, Переклад наш. Ю. Б.).

В січні 1928 року в Київському Будинку Вчених відбулася доповідь Віце-президента ВУАН акад. К. Т. Воблого. В доповіді окреслено існування України, як „самостійної господарчої одиниці", що має „всі підстави до окремого розвитку", В 2 і 3 числі „Більшовика України" з'явилася знаменита праця Волобуєва „До проблеми української економіки", де показано колоніальну залежність України від московського центру і стверджено, що тільки „забезпечення Україні нестриманого розвитку продукційних сил, забезпечення їй становища оформленого й закінченого національно-господарського організму" унормує від-

носини. Але що значить — доведення вимоги Волобуєва до кінця, як не державну самостійність України? І на голуву Волобуєва падають грізні обвинувачення в „націоналізмі", „фашизмі" тощо. В урядових сферах українські націоналісти, а за ними й націонал-комуністи, вели боротьбу проти тенденційного занедбування української промисловости. Буценко, Лісовий та інші виступали з багатим статистичним матеріалом. Боротьба вгорі лунко відбивалася і в низах, на різних українських з'їздах і конференціях; вона точиться навколо проблемами перебудови Найвищої Господарської Ради, яка не враховує інтересів національних республік, навколо конкретних домагань розбудови української залізничної комунікації, портів Одеси, Миколаєва, Херсону, навколо проблеми розбудови на Україні власної текстильної бази (ВУАН і Найвища Українська Господарська Рада визнали, що „Україна має всі потрібні передумови для насадження текстильної промисловости"). Це був час, коли голосно лунали протести проти того, щоб заводи сільсько-господарського реманенту для України розміщувалися поза українськими етно-

графічними теренами (застереження проти будови заводу сільсько-господарських машин у Ростові, висловлене Петровським).

Тези ЦК КП(б)У з червня 1927 року про підсумки українізації є надзвичайно цікавим документом, в якому перехрещуються суперечні стремління основних політичних факторів, що боролися за Україну: російського великодержавницького большевізму, українських „советчиків” і навіть українських націоналістів.

Українізація як засіб Москви опанувати ситуацію на Україні — таке завдання мали відзеркалити тези за вказівкою Кремля. Не українізувати російський пролетаріат на Україні, але зробити його арбітром у справах українського культурного процесу. Не натискати надто на партійний апарат в українізації його, але поставити партію і „старі” (читай — російські) кадри в становище керівників українського культурного процесу. Тут же й осудження гасла Хвильового: „Геть від Москви” й розшифрування цього гасла. Але знаходимо в тезах і інші ноти: потребу українізування тієї частини пролетарія-

ту, яка русифікувалася в минулому під тиском російської імперіалістичної політики, і гасло нещадної боротьби з великоруським шовінізмом, і такий постулат, як от:

„Партія стоїть за широке використання українською соціалістичною культурою всіх цінностей світової культури, за рішучий її розрив з традиціями провінціальної обмеженості”... Також і обіцянки „вести дальшу роботу в справі об’єднання в складі УССР усіх сумежних з нею територій з українською більшістю населення, що входять до Радянського Союзу”.

В цих уступках не трудно побачити вияв поглядів українських комуністів, що мріяли про „суверенність” Сов.України. Радикалізм окремих намірів їх був не без аспірацій українських націоналістів, що стояли у них за спиною й шукали легальних можливостей для творення передумов визвольної боротьби.

А коли, на доручення Москви, Політбюро ЦК КП(б)У в 1927 році ухвалило свою постанову щодо стану в українській художній літературі, то й там не бракувало пом’якшених формулювань:

„Марксівська критика повинна товариськи допомагати окремим письменникам та літературним групам, що виявляли помилки та збочення з певного пролетарського шляху й стали перед загрозою націоналістичного полону, що

перед ними стоїть завдання визнати ті помилки та виправити їх у практичній літературній роботі”.

Ні ця, ні попередня постанови, не задовольняють кремлівських можновладців. ЦК ВКП(б) добирає для себе серед українців-комуністів слухняних попіхачів, наділених небуденними здібностями політичних пропагандистів-трибунів: з численних кандидатів вибір падає на кількох: Гірчак, Хвиля, Затонський. Їхнє завдання — змінити атмосферу на Україні, підважити в суспільстві впливи комуністів „із самостійницьким душком”, ізолювати націоналістів і підготувати моральну атмосферу для їх ліквідації органами ГПУ. До розв’язання цього завдання мобілізується „сам” Каганович. Скрипник, Чубар, Петровський в порядку реабілітації своєї ортодоксальної чистоти мають виступати проти Шумського, Хвильового, Волобуєва. Навкруг націоналістів коло звужується. Тактика опертя на ширшу базу советського апарату й легальних умовин унеможливується. Ще два-три роки — й ізольовані, зацьковані найдосконалішою в світі поліційною системою, падають вони в нерівній боротьбі...

Хвильовий, Куліш, Антоненко-Дави-

дович, Шумський тощо були тими, що усвідомили націоналізм в розпачливій і жорстокій критиці самих себе, свого ідейного минулого. Те, що вони мали соціалістично-комуністичне минуле, відмежовувало їх від Косинки й Липківського. Але минуле залишало їм і деякі позитиви. Воно привчило їх бачити Україну не лише як край партіярхального села, солом’яних стріх, вишневих садків. Перед їхнім духовим зором вставала Україна в клетоті моторів, вкрита димарями й електроцентралями. І якщо вони так часто клянуться пролетаріатом, то це не тільки маскувальна фразеологія. Треба шукати за нею і змісту: українське робітництво стає для них тою силою, що збільшує потенціалні творчі можливості української нації, що своєю молодю енергією має наснажити всю націю активним поривом до здобуття собі місця під сонцем.

Колись, в роках визвольної боротьби, зайшли вони у безвихідь, бо потрапили в полон комуністичного універсалізму. Заперечивши ж комунізм як світогляд, вони шукають універсальної ідеї. Такою стає для них ідея нації, як рушійна сила вічного ставання, прогресу людства.

Звиклі мислити категоріями космічно-планетарного революційного розмаху, вони устами Хвильового формулюють тези радісної романтики вітаїзму, азятського ренесансу, що в ньому окреслюється покликання України на світову міру.

Революційна сміливість концепцій переросла в революційну сміливість у політиці. Очі оберталися на Захід, туди, де могутньою хвилею розгортався націоналістичний рух.

А український національний Захід концентрував свої зусилля на те, щоб зв'язатися зі Сходом і створити суцільний фронт націоналістичного діяння всіх теренів чужинних окупацій та еміграційних осередків. Насамперед це було велике духове зусилля. Провід Українських Націоналістів велику увагу приділяв вивченню відносин на підсоветській Україні. Постійно трималося руку на живчику життя. До підсоветської проблематики у провідників руху було зрозуміння, вона студювалася, і зі студій робились важливі висновки, що підбудовували націоналізм і постійно розвивали його як зрілу соборницьку революційну теорію й практику. З цього по-

гляду характеристичною є заява редакції „Розбудова Нації”:

„Треба... мати на увазі, що український націоналізм, який побідним походом поширюється на всіх теренах, замешкалив українцями, та захоплює щораз ширші шари українського народу, — проявляється назовні різно, залежно від місцевих обставин поодиноких теренів. Ми є не тільки свідками різної чинності, але й різних організаційних форм українського націоналізму на теренах на захід від Збруча, дарма, що весь націоналістичний табір порякнаний одним духом та скупчений під одною кермою. Тим більші різниці бачимо при зіставленні з зовнішніми проявами націоналізму на В. Україні. Тим то пояснюється й численні тамошні факти, небували й незрозумілі в розвитку українського націоналізму на Західній Україні та на еміграції, європейській та заокеанській. Одним з таких фактів, небувалим і незрозумілим тут, а не тільки зрозумілим, але й частим, а то й типовим там, є існування українських націоналістів — членів комсомолу й комуністичної партії”.

Перед Проводом Українських Націоналістів стояло завдання — підійти до живої дійсності на Великій Україні без еміграційних упереджень, ілюзій і штампів, пізнати атмосферу підсоветського життя, застосуватися до неї й діяти. Це прекрасно підкреслив Д. Андрієвський у статті „Шляхи розбудови”. Він писав:

„Крайня пора приглянутися тому, що діеть-

ся на великих просторах України. Власне, коли хочемо братися чинно до розбудови, нашим першим обов'язком є пригланутися до життя й сміливо подивитися правді в вічі... Мусимо добре розважити те, що є переходовим, неістотним і випадковим у сучасному житті на Україні, а що є його органічною частиною. Для нас є очевидним, що офіційний комунізм, політика економічного визиску України, державна залежність її від Москви, чужонаціональна партія, як суб'єкт державної влади, є болячками на нашому національному тілі, — болячками, що ми їх можемо й мусимо якнайскорше викоринити. Натомість явищами іншого порядку є ті переміщення на соціальної драбині, той новий уклад суспільних сил і новий розклад духових та матеріальних можливостей, те піднесення самодіяльності мас, що виявилось в умовах радянської дійсності. Все це повстало органічно, хоч і не без механічного впливу ззовні, і нині є прикметами внутрішньої будови українського народу, його рушійними силами. Вони важливіші й міродайніші за різні наліпки».

Як бачимо, український націоналістичний Захід з відкритими обіймами йшов назустріч націоналістичному українському Сходові. Духова відчуженість активно переборювалася. За таких умов розбудова підпілля на В. Україні залишалася особливо важкою не в площині духовій, а організаційно технічній, з огляду на могутність і досконалість окупаційного московського апарату.

В напрямку переборення цих труднощів Є. Коновалець робив багато заходів (про деякі з них див. у нашій брошурі „Євген Коновалець і Осередньо-Східні Землі”, 1947). З великими жертвами й надлюдськими зусиллями подекуди вдалося створити окремі, глибоко законспіровані клітини підпілля. Робилися поодинокі спроби проникнути впливами в народню гущу. І там, куди цей вплив проникав ідейна платформа західнього українського націоналізму сприймалася як своя, рідна і близька. Яскравим доказом цього може бути лист з Кубані, опублікований у ч. 7—8 „Розбудови Нації” за 1934 рік:

„Ваше Благородіє, Дорогий Панс-Брате! Ваше листування і газети нас дуже владували. Бачимо, що Україна живе, а сини її лицарські б'ються за її будучність. Нехай отже ОУН росте і міцніється в своїх силах. А на нас також можете поклатися...

Ми распространяємо Ваші газети, та робимо дуже осторожно, бо скрізь сидить чекіст. Тих палачів велика тут сила. Люди, читаючи Ваші газети, радуються, що даже плачуть. Бо видять, що лицарські сини б'ються і не здаються. А це саме головне. Україну багато били, та прийде час, що і вона битиме, і то добре, покозачому.

Не забувайте нас, Ваше Благородіє, а за це ми будемо Вам щиро благодарні. Очінь подо-

бається нам газета „Український Націоналіст”, яка все правильно пише і про Україну, і про боротьбу, і про землю... Добра газета і „Розбудова Нації”, але козаку треба її очинь вже сильно учти”.

Ура ОУН!”

Оце „ура!”, хоч і по-наївному, але від усього серця давало апробату націоналістичній ідеї і свідчило про соборність націоналізму.

* * *

Одною з найвизначніших постатей серед тих, що прийшли до націоналізму і в ньому найповніше виявили свою індивідуальність, був Микола Хвильовий.

Романтик-лірик, що оспівував красу запашних українських степів, відчув трагічну велич нашої історії, позначеної безкраїми рядами сумних могил („Шведська могила” — символ його творчості), екзальтований мрійник, — він вірив у величне майбутнє Батьківщини. Заради цього майбутнього ставав сміливо на нерівний бій проти червоних круків большевізму, що шматували живе тіло України. Номінально був комуністом. Фактично — перетворився в найзапеклішого ворога комунізму. На цей шлях став не відразу. Спочатку, як і тисячі

інших блудних синів нації, служив чужим богам. Та дійсність витверезила його й показала йому справжній шлях до майбутнього України. Багато користувався ультрачервоною фразеологією, здебільшого свідомо використовував її, як захисний колір, але це в останньому періоді його літературної й публіцистичної діяльності було лише лущиння на здоровому, соковитому зерні націоналізму.

Переродження Хвильового починалося з того, що він разючою сатирою показував гниль советського устрою згори донизу.

Большевики намагалися оповити чекістів авреолею героїзму. В новелях „Я”, „Завулок” Хвильовий показав, чого насправді вартий цей „героїзм”. Чекісти не судять, лише за шклянкою вина дають накази розстрілювати. Найпоследовніший чекіст — це дегенерат. „У дегенерата — низенький лоб, чорна копа розкуйовдженого волосся і приплюснутий ніс. Мені він завсіди нагадує каторжника і я думаю, що він не раз мусів стояти у відділі кримінальної хроніки”. Над жахом розстрілів лунає цинічний регіт чекіста доктора Тагабата і ницо-

бездушний смішок (хі-хі-хі!) дегенерата. Новеля „Я” — річ філософська, з глибокою символікою, але є в ній і густо червоні, як застигла кров, брили понуро-романтичної сатири.

Чекістка Мар'яна („Завулок”), зачарована „романтикою” ЧК, не здатна перейти до нормальної чесної професії. Цей перехід — для неї трагедія. В розпачу вона продає своє тіло сифілітикові і готова до самогубства. Цікаво малює Хвильовий образ відступу червоної армії в роках „громадянської війни”.

„Над дорогами стояли хмари сірого пороху. Раз-у-раз наздоганяючи й переганяючи навантажені тачанки, на шляху вискакували поодинокі вершники і, стурбовані, раптом зникали десь. Появлялися й цілі загони кавалерії. Але ці чомусь весело погикували й так войовничо помахували шаблями, що тил, куди вони рішуче мчалися, кожної такої хвилини можна було прийняти за фронт” („Із Вариніої біографії”).

Цим рядкам не можна відмовити в граціозній легкості гумору. Але в змалюванні советської евакуації з України знайдемо й куди різкіші ноти:

„Вивозили снаряди, військову одіж і цілі

цейхавзи, але й вивозили й десятки пакгавзів (висловлюючись фігурально) жіночих панталонів та ліфчиків. Вивозили друкарські машинки й цілі типографії, але й вивозили для чогось старі столи, десятки старих столів і надзвичайно багато звичайних стільців, що тоскно витикалися в небо своїми мало не столітніми ніжками... Станція лемилася від деморалізованих натовпів і від не менш дезорганізованих вагонів. Тільки „пульмани з заложниками” чітко вирисовувалися з цього евакуаційного хаосу”.

Це виразно сатиричні штрихи. Так писати про червону армію міг лише письменник, в свідомості якого жило відчуття, що це армія зайдів, окупантів.

Хаос, бруд і кров помічає Хвильовий в добі воєнного комунізму, хоч ще в ранніх творах її й ідеалізує.

Але ще більше брудною й огидною є дальша советська дійсність.

Все заповонив комуніст, хам і моральна потвора. Він з'являється на сторінках оповідань Хвильового то в образі спритного джигуна, що удає з себе шляхетну розумну істоту і тим принадує до себе безпосередню поетичну жінку, яка душиться в атмосфері сірої буденщини (оповідання „Ревізор”), то в образі „відповідального робітника”, що вершить державними справами для того, щоб мати гроші на поїздку на курорт

в Крим зі своєю коханкою Хаєю, після якої він раз-у-раз слухняно виносить нічний горщик („Свиня”). Комуніст-вельможа так само, як колись царський чиновник, упадає перед вищим начальством і зневажає нижчих від себе (Топченко в опов. „Ревізор”, Сайгор в новелі „Пудель”). Комуніст своєю психологією дає новий варіант реакційної ментальності. Тисячі ниток в'яжуть його зі старим, струхлявленим світом, зі світом гоголівських Іванів Івановичів та Іванів Никифоровичів. Комуністка Анфіса Павлівна нічим не відрізняється від обмеженої філістерки-міщанки Павлини Анфісівни („Колонії, вілли”). Взаємна дрібничкова боротьба, інтриги характеризують їх ще більше, як миргородських дідичів у Гоголя.

І це не вийняток, а правило. Такими є комуністи в своїй масі. Це лицемірна отара, що може називати чорне білим, коли цього вимагає „дисципліна партії”. Так поведуться вони в советськiм житті, в санаторії, де людей годували гнилою рибою, трохи не кращими яйцями і такими ж сосисками”.

„За тих днів, коли до столу подавали (висловлюючись канцелярською мовою) вищезазначене, за тих днів зчинявся бунт. Бун-

тували пролетарі, службовці й навіть комунари. Тоді комунарів збирали й говорили:

— Вам бунтувати не можна, бо ви — комунари, будівничі нової держави, а курорт, як вам відомо, державний.

Комунари хвилювались, але вони знали, що їм бунтувати не можна, а можна говорити іншим халатникам, що курорт дуже гарний і коли риба гнила, то це помилка, бо вона зовсім не гнила.

І комунари розпинались і доказували, бо вони знали, що таке дисципліна. Тільки один написав щось у центральну пресу, після чого стало багато краще, бо вже не подавали гнилої риби, а подавали гнилі сосиски”.

Скільки тут сили ненависти до режиму, що перетворює людей в автоматів, позбавлених думки! Як глибоко правдиво відтворено характер партійної дисципліни, можливості советської „самокритики”!

Серед сатири, спрямованої на викриття большевізму, особливе місце у творчості Хвильового має новеля „Іван Іванович”. З надзвичайною спостережливістю, влучністю, гострою і іронічною дотепністю, що нею просякнений кожний рядок твору, показує автор стиль життя родинного й партійного у „твердокам'яних большевиків”. Все життя цих людей наскрізь первейняте фарисейством. Вони багато говорять про свою

„комуністичну порядність” і все роблять для того, щоб зовні бути найбільш порядними комуністами. Іван Іванович належить до безлічі советських благодійних товариств, до всіх „Доброхемів”, „Червоних хрестів” і „Друзів дітей”, які тільки є в Советському Союзі. З підкресленою акуратністю вносить він внески в ці товариства, і хоч вони всі разом становлять менше двох відсотків його заробітної платні, він почуває себе безкорисливим героєм-жертвенником. Обставивши себе і свою дружину Марфу Галактіонівну всіма вигодами, тішачись цілковитим матеріяльним достатком, він живе життям тупого советського міщуха і дбає лише про одне: про виправдання кожної деталі свого філістерського гаразду звучною „революційною” фразою з асортименту марксистської догматики. Маскara советської „архіреволюційности” в побуті прикриває моральну нікчемність Івана Івановича і його дружини. Ось, для прикладу, розмови Марфи Галактіонівни зі своєю служницею:

— Чого ви, Явдохо, так пізно прийшли сьогодні, — каже товаришка Галакта, входячи до кухні.

— Я заходила до союзу, — відповідає куховарка.

Марфа Галактіонівна незадоволено підводить брови. Вона, звичайно, не проти союзу, навіть за союз. Але все таки треба тримати себе організованіше. Хіба не можна було зарання попередити свою хазяйку?

— Ви розумієте мене, — говорить товаришка Галакта. — Ви ж самі знаєте, як я прихильно ставлюся до вас. Я вам не раз говорила нашу думку з приводу цього. Це ж ми сказали, що кожна куховарка мусить бути народнім комісаром. Але я не виношу анархізму... Ви розумієте? Так ніколи не можна збудувати соціалізму... За такий вчинок я, звичайно, могла б вас рошитати, але хіба я це зроблю? Хіба я не знаю, що ви зараз ніде не знайдете роботи?”

Марфа Галактіонівна говорить таким зворушливим і упевненим голосом, що Явдоха відразу ж відчуває, як вона негарно зробила, зайшовши на три хвилини до союзу без окремого дозволу господині і, зрозумівши, що таким чином „не можна збудувати соціалізму”, просить пробачення”.

Сім'я комуніста нічого спільного з нормальною сім'єю не має. Дружина Івана Івановича наодинці із другом дому веде розмови про марксистське розв'язання популяційної проблеми. І ці теоретичні розмови закінчуються практичним застосуванням їх обома партнерами. Іван Іванович не від того, щоб добре попоїсти. Він добирає страви до обіду на

свій смак, забуваючи, що в нього є діти, яким ці страви аж ніяк не підходять.

Іван Іванович пильно стежить за партійною дискусією, він ентузіяст генеральної лінії партії, бо він бачить, що ця лінія перемагає і що прихильники опозиції зазнають репресій. Він повинен бути завжди на боці тих, що мають владу, там, де безпечно й затишно.

Таким, як Іван Іванович, є весь його партійний осередок. Саме в змалюванні засідання партійного осередку сатирична сила оповідання Хвильового досягає найвищої кульмінаційної точки. Парт-осередок — це збіговище моральних потвор і паразитів, це кубло самозакоханих нарцисів, що ненавидять і бояться один одного. Психологічно їх єдне страх потрапити в ухил і дбання про забезпечення особистого добробуту.

У змалюванні партійного осередку Хвильовий досягає гоголівської сили сатири. Його „Іван Іванович” — це щось подібне до гоголівського „Ревізора” по своїй влучній гостроті й типізуванню. Але сатира Хвильового, більше ніж сатира Гоголя, є виразом **свідомого** заперечення безглуздої дійсності.

В цій атмосфері морального розкладу

здорово людина не могла витримати. Вона або духово калічіла, як, приміром, героїня твору „Сентиментальна історія”, або відгороджувалася від оточення, шукала морального оздоровлення в єднанні з природою („На озерах”). Але відгородитись важко. Советські страхіття скрізь, навіть, у снах, знаходять людину. Редактор Карк каже: „мені сняться зелені сні — навкруги простори, а на мене лізуть гадюки. Я їх б'ю, а вони лізуть. Я не символіст, а вони на мене лізуть” („Редактор Карк”).

Сатира Хвильового є свідомим і глибоким підходом до советської дійсності. Така широта критики, убійчо гострої, непримиримої, могла бути лише у людини, яка не вагалася заперечити советську систему й її ідейний світ в цілому. Але якщо була така свідомість, то мусіла на весь зріст постати і проблема нової дійсності, що виросте з духово-ідейних засад, суперечних марксизмові-ленінизмові. Ці засади поволи окреслилися в свідомості Хвильового як націоналістичні.

Процес перероджування Хвильового бачимо вже в новелі „Я”. Неприпустимо брати її зміст буквально, по-натуралі-

стичному сприймаючи твір, як доказ того, що Хвильовий, мовляв, чекіст — вбиває свою матір. Це не має нічого спільного ні з біографією Хвильового, ні з його творчим методом, в якому не знайдемо фотографії дійсності, а лише художнє перевтілення її.

Кого вбиває герой новелі і за що? І чому шлях вбивства йде через глибоку внутрішню трагіку й саме навіть убивство трагіки не знімає? Розколеність психологічного „я” подана в таких умовних тонах, що багато читачів попри сильне враження від новелі, не спроможні були розшифрувати її філософського змісту, і Хвильовий змушений був ще раз звернутися до психологічної колізії цієї новелі в романі „Вальдшнепи”. Він малює образ комуністки, дружини Карамазова, Ганни:

„Ганна все таки миргородська міщаночка, і саме вона не дає йому зробитись цільною й рішучою людиною, саме вона перешкоджає йому протиставити себе рабській психіці своїх дегенеративних земляків. Хіба ці здивовані вишневі (обов'язково вишневі) очі не характеризують її, що називається „до одказу”? Хіба це не вона та типова українська жінка, що так ганебно випровадивши синів Тараса Бульби на Запорізьку Січ, пішла плодити безвольних людей?

— Єсть! Подумав Дмитрій, і тут же до болю вкусив свою губу і йому раптом спало на думку покінчити з Ганною. Але вкусив він губу не тому, що насувається щось трагічне, а тому, що згадав: така трагедія по суті була вже. Хіба це не Ганну він розстріляв колись, у часи громадянської війни, біля якогось провінціального монастиря?”

Отже, мати — це втілення української рабської психіки, безвольности, безхарактерности, упокорености. Це все те, що перешкоджає нації бути дужою й могутньою, нацією державницькою. І герой новелі „Я” нещадно розриває свій зв'язок із цим одвічним і могутнім, що породило його. Він розстрілює ментальність рабської упокорености століть, у якій він народився. Однак цей розстріл є трагедією. Бо комплекс української упокорености й безвольности в психіці нашого народу тісно зв'язаний з цілим рядом духовних властивостей, які не можна визнати за негативні: це одвічна туга, ніжність, чутливість — це щось від Богоматері.

Якщо піти безоглядно на знищення Матері Марії, то можна дійти й до залізности бездушного дегенерата, „вірного пса революції”, який, крім сліпої жорстокости й садизму, нічого в душі не має.

І тому так важко переступити через труп матері Марії, і тому вона, навіть розстріляна, лишається живою. Трагіка також в тому, що одвічне й уроджене тяжить над людиною в крові, в правічному інстинкті. Боротьба з цим вродженим є титанічною, а складність в тому, щоб навіть поборовши рабське, зберегти своє інтимне „я”, не розірвати з тим, що від Бога дане як вічне, невідмінне, кінечне. Колізія „я” не кінчається для Хвильового з написанням цього твору, вона продовжується у „Вальдшнепах”.

Але в новелі „Я” зроблено перший рішучий крок: в болі народжується мужність і твердота, воля до осягнення цілі. Якої цілі? Ціль захована в образах космічної революції, що пахтить романтикою. Від комунізму, як конкретної ідеї, в новелі не знайдемо нічого. Є „вогні загірньої комуні”, як данина комуністичній фразеології, поза якою революційність для цензури виглядала б „контрреволюцією”. Є сатира на чекістів і ЧК, як умовний символ.

Новеля „Я” дійсно є початком революційного самоусвідомлення письменника, тугою за довершеною гармонією волюнтарної психіки, за питоменно

українським виразом волюнтаризму. Пізніше, у „Вальдшнепах”, у статті „Україна чи Малоросія” волюнтаризм письменника виступить уже незамасковано в своїй націоналістичній суті.

Ремінісценції в зв'язку з національним, національно-історична символіка раз-у-раз трапляються в творах Хвильового. Темі — українізація і кар'єристокуніст — присвячує увагу Хвильовий в „Івані Івановичу”. А в „Редакторі Карку” знаходимо ряд імпресіоністичних деталей, що насвітлюють важкий душевний стан української людини, яка щойно в створеному „отечестве трудящихся” почуває себе, мов у безвихідній клітці. Редакторів Каркові належать думки, що вже відбивають формування націоналістичної свідомості Хвильового: „Україну прогавили тому, що в нас немає північної жорстокости. Ми романтики, ми не політики”... „Да... Прогавили — і пішла від нас. А все тому, що ми поети.” Чужа північна варязька сила напірає на Україну, душить голодом навіть багатющу житницю — Запоріжжя. Романтики спромоглися лише на безладний бунт і тому програли, і тепер доводиться питати: „Невже я зайвий

чоловік, тому що безумно люблю Україну". Карк і такі, як він, ще не знайшли дошки рятунку, вони важко страждають, але майбутнє за ними, бо лише вони в царстві Іванів Івановичів зберегли живу душу.

На повну широчінь націоналістичні позиції Хвильового виявилися в його романі „Вальдшнепи”.

Сама назва роману містить в собі символічний зміст, що його С. Николишин пробував розшифрувати: „Київ — столиця України, осібний центр європейської цивілізації. Ці думки — це й були ті „вальдшнепи”, що на весні летіли на Україну”. Це був проблемний роман, що мав дати перспективу українству в боротьбі. Твір весь спрямований у майбутнє. Тут уже сатиричне змалювання советської дійсності відходить на задній план: письменник вже окреслює контури нового українського світу, що прийде на місце відживаючого. Від 1927 року й до тепер ми ще не маємо ні одного художнього твору з таким розмахом духових шукань, з такою насиченістю проблемою українського майбутнього.

Друком вийшла лише перша частина роману, надрукований наклад II-ої час-

тини був знищений советською цензурою в друкарні, і зміст її можемо реставрувати приблизно й неповно, на підставі цитат советських партійних критиків із знищених розділів, про зміст третьої частини збереглися лише перекази.

Центральні постаті твору — Карамазов і Аглая. Весь роман побудований на розгортанні взаємовідносин між цими особистостями й розкриває еволюцію Карамазова в бік світогляду Аглаї.

Аглая — студентка московської консерваторії. Їй лише 23 роки, але вона вже має зформований світогляд і характер. За національністю росіянка, вона не знаходить в російській дійсності сил, відпорних большевізмові, який вона ненавидить усіма силами своєї душі. Шукаючи ґрунту для антибольшевицької діяльності, знаходить його на Україні. Цього було досить для того, щоб вона, ця талановита, вольова дівчина, в дуже короткий час так вистудювала українську мову, що їй може позаздрити українець — лінгвіст. Щороку літньої пори приїжджає вона відпочивати на Україну й шукає тут людей з українською національною ідеологією, здатних до бо-

ротьби. Так зустрічається з Карамазовим, в якому саме й бачить людину того типу, що її цікавить. Аглая — приваблює жінка. Своєю красою й духовою глибиною владно опановує Карамазова. Від неї віє великою, якоюсь первісною вітальною силою, одчайдушним еросом життя, почуванням власної вищости над оточенням. Натура цілісна і особистість незвичайна.

Карамазов — це поширений тип в українській дійсності 20-х р. р., це інтелігент, яких на Україні, за висловом Аглаї, тисячі. Карамазови на початку революції захопилися романтикою більшовицьких утопійних ідеалів. Але як мусів себе почувати Карамазов, коли він, попавши в так зване „соціалістичне” оточення, побачив, що з розмаху комуністичної революції нічого не вийшло й що комуністична партія потихесеньку та полегесеньку перетворюється на звичайного собі „собиранця землі руской” і спускається, так би мовити, на тормозах до інтересів хитренького міщанина-середнячка. Карамазов запропонував проти цього „переродження” партії, а потім зі здивуванням став помічати, що це не переродження, але

лише повне, сміливіше виявлення справжніх, раніше більш замасокваних цілей партії. Він іще безплотно шукає якогось компромісного поєднання своїх українських самостійницьких переконань із більшовізмом, але Аглая доводить йому несумісність такого поєднання, вказує шлях до безкомпромісовости. І Карамазов, відчуваючи слушність її позицій, іде назустріч майбутньому своєї нації.

Карамазов став колись комуністом тому, що бачив у комуністичній ідеї вираз „прогресу”, його полонила **універсальність** комуністичної ідеї, в ній він побачив русійну силу світової історії. Але з розчаруванням у комунізмі прийшли шукання нового універсалізму. Йому здається, що загаяватизований „Капітал” стане ключем до нової універсальної ідеї, тобто поєднання волонтаризму з розумінням законів історичного матеріалізму дасть розв’язку. Аглая штовхає його на глибшу ревізію дотеперішнього світогляду: Маркс — чужорodne тіло для української духовости, розгляд історії з клясового підходу є річчю шкідливою, такий підхід позбавляє національну ідею її імперативности. Від Аглаї Карамазов переймається радісною сві-

домістю того, що новітньою універсальною ідеєю стає український націоналізм. В другій, знищеній, частині Аглая, дискутуючи в присутності Карамазова з російським великодержавником Євгением Валентиновичем: каже: „Справа в тому, що український націоналізм не дає і не дасть спокою твоєму російському мракобесію. Справа в тому, що як ти не кажи, а в його особі виходить на історичну арену молодий прогресивний фактор”.

Отже, устами Аглаї Хвильовий пробував висловити своє власне позитивне ставлення до українського націоналізму.

Коли надруковано початок „Вальдшнепів” у п'ятій книзі альманаху „Валпліте”, він зробив надзвичайне враження. Українці читали його з захопленням. Багато хто в Карамазові пізнав себе. Багатьом із читачів, так само, як і Карамазову, Аглая зі сторінок роману допомогла твердо стати на ґрунт націоналізму. Тим часом ортодоксальні партійні круги, советська критика, взялися цькувати Хвильового.

Боротьба провадилася не лише проти Хвильового — письменника, але й проти Хвильового — публіциста. Річ в тому,

що Хвильовий ще 1925 р. дав початок літературній дискусії, яка незабаром силою обставин перетворилася в дискусію політичну.

Літературна дискусія була спробою з боку Хвильового й його однодумців, використовуючи советські легальні можливості, спрямувати український культурний процес в рідше націоналізму.

Розпочалася дискусія навесні 1925 р. і з найбільшою силою розгорнулася 1927 р., коли матеріялів дискусійних та стосовних до дискусії бібліографія занотувала близько 300. В дискусію втягнулася вся українська підсоветська громадськість, всі періодичні органи друку республіканського значення, дискусія перенеслася у високі навчальні заклади, клуби, різні культурно-освітні організації і поглиблювалася в приватніх товариствах, куди вже не так легко досягала урядова контроля. Атмосфера раз-у-раз доходила до найвищого напруження. Про це свідчать промовисто вже самі наголовки статтів: „Україна чи Малоросія?”, „Московські задрипанки” Хвильового, „Санкт-Петербурзьке холуйство” М. Ялового, „Критика чи прокурорський допит” М. Куліша. Про-

тивники націоналістів не обмежилися гостротою в дискусії, вони звернулися до методів поліційних репресій, що розпочалися ще в самому розпалі дискусійної гарячки замаскованим висланям О. Шумського в Москву (ніби на підвищене становище), а закінчилися майже поголовним винищенням і засланням не тільки націоналістів-дискутантів, а й усіх тих, що видавалися не досить вислужливими для Москви.

Тематика дискусії поширювалася концентрично. Спочатку Хвильовий ударив по масовізму в літературі. Він доводив абеткові істини, які проте в советських умовах були зігноровані: ні пролетарське, ні трудове походження не дає мандату на звання письменника, до письменницької творчості потрібно геніяльності або бодай таланту, а також великої культури. Масові літературні організації з сотнями письменників не дадуть українській літературі нічого, вони зводять її лише на традиційний шлях культурницької просвітянщини. Це не література, а аматорство, що веде до культивування примітивізму, до заскоружної духовної провінціяльщини.

І далі вже Хвильовий переходить до історіософічного узагальнення:

„Від Котляревського, Гулака, Метлинського, через братчиків до нашого часу включно, українська інтелігенція, за винятком кількох бунтарів, страждала і страждає на культурницьке позадняцтво. Без російського диригента наш культурник не обійдеться. Він здібний тільки повторювати зади, малпувати. Він ніяк не може втямити, що нація тільки тоді зможе культурно виявити себе, коли найде їй одній властивий шлях розвитку. Він ніяк не може втямити, бо він боїться — дерзати!” (М. Хвильовий. Думки проти течії, ДВУ. Х. 1926.)

Це звучало політичним закликком. І заклик був сприйнятий. Літдискусія, як сказав О. Шумський, дала певну кришталізацію культурного процесу. Хвильовий відчув на своєму боці значну частину суспільної opinio, зокрема письменницької. І тоді мав він підставу писати:

„Сьогодні, коли українська поезія сходить на цілком самостійний шлях, її в Москву не заманите ніяким „калачиком”... Кінець прийшов... задріпанському москвофільству... Досить „фільствувати” — „дайош” свій власний розум.”

Хвильовому ж належать і рішучі слова: „Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить як мога швидше тікати” і блискуче визначення Москви як центру „всесоюзного міщан-

ства”, тобто, центру обмежених філістерів.

Хвильовий сміливо підняв рукавичку, що її кинули російські великодержавники: теорію боротьби двох культур. Він погодився, що на Україні має розгорнутися конкурентне змагання двох культур. Переможе та, яка сильніша. Хвильовий вірив у силу своєї нації. Підписуючись під теорією боротьби двох культур, він виразно ставав на позиції націоналістичні.

Люди, які не здатні розуміти історичної перспективи й історичних обставин, кажуть: що ж особливого в протимосковській поставі Хвильового, аджеж задовго до нього протимосковські гасла висловлювалися ще з більшою повнотою й яскравістю.

В тому то й справа, що Хвильовий знайшов можливість піднести ці гасла легально й голосно, прибрати для них таку форму, яка дала можливість їх знову проголосити. Він приклав ці гасла до советської дійсності і поставив їх так, що вони сприймалися тисячами людей, які були під впливами советської ідеології. Роблячи це, Хвильовий „держав”, ішов на смертельний ризик і цим

давав і для інших приклад „держати”.

Хвильовий твердив, що російська культура — це в основі своїй запізніла й невдала копія з західноєвропейської культури. Отже, немає чого вчитися в росіян. Треба придивлятися до першоджерел культури на Заході. Тільки в такому разі не буде місця для рабського наслідування, а буде свідоме творення власних духових скарбів:

„Наша основна вимога — це уміти думати і почувати, — писав Хвильовий. — В нашу епоху великих зворушень, великих „держаній” і великих польотів ми інакше не мислимо художника. Тому ми й тягнемо його до... Європи, тому ми й закликаємо його вбити в собі віковий епігонізм”.

В умовинах советчини, яка саме тоді виробляла систему тоталітаризму, ці слова містили величезну революційну силу. Європа осмислювалася лише як багатющий резервуар історією виплеканих ідей. В добу, коли партія змагала до остаточного підпорядкування духового світу марксистської догматиці, партійній регламентації, Хвильовий підносить клич творчого, критичного, вільного освоєння спадщини віків, кличе до держання. Йому йдеться передусім про „психологічну Європу”, про те, щоб

українець відродив у собі дух окциденту, який символізований Хвильовим в образі Фавста. Символ дуже влучний. В ньому вміщується не тільки великий порив до знання, до таємниць життя, але й стремління жити на повну сакцю, стремління до великих мет. Фавст — символ відмолодження. Європейська культура на грані занепаду; Україна, перебираючи собі прапор європейської культури, тим самим, як молода нація, вливає нове вино в старі міхи й започатковує нову епоху світової цивілізації. З орієнтацією на психологічну Європу нерозривно зв'язана теза „азіатського ренесансу”. Гряде відродження націй Сходу. Україна, що лежить на межі континентів, історичною долею призначена, до того, щоб перебрати на себе провідну роллю в цьому відродженні. Тут її велика історична місія.

Захід вичерпав свою життєву енергію. І Хвильовий погоджується з прогнозами Шпенґлера, який передбачає упадок Заходу. Але Хвильовий бачить вихід, бачить дальші перспективи світового розвитку:

„Азія ж, в якій людський матеріал спав віками, нагромадила стільки „енергії для все-світніх універсальних завдань”, що тільки й

до снаги влити досить живої крові в жили конквістадорів майбутнього”, — каже він. (Цитую за кн.: О. Ган „Трагедія М. Хвильового”, В-во „Прометей”, ст. 51.)

Життя творять лише відважні вольові люди великого хотіння, допитливості, патосу. Такими були ті, що творили шпилі європейської духовості, такими будуть і люди азіатського ренесансу.

„Азіатський ренесанс визначається не тільки відродженням класичної освіченості, але й відродженням сильної й цільної людини, відродженням нового типу відважніших конквістадорів, що за ними тоскує і європейське суспільство” („Україна чи Малоросія?”).

Хвильовий вірить, що молоді народи Сходу, з „колись пригноблених азіатських країн, зйдуть на гору Гелікон і поставлять там світильник Ренесансу”. (Цитую за ж. „Наші Дні”, 1943, ч. 5, с. 1.)

Як бачимо, марсистське розуміння історичного розвитку підмінене у Хвильового своєрідним українським варіантом шпенґлеріанства. В центрі — не механіка економічних і соціальних відносин, а сильна вольова людина з лона молодієї нації. Хвильовий буде націоналістичну концепцію життя зі світовою універсалістичними цілями. Центральним звеном у здійсненні цієї концепції є Україна.

За Шпенглером, європейська культура пройшла вже три круги свого розвитку: античний, магічний і фавстівський. Над Європою вже віє подих старості, другої втоми. Звідки прийде четвертий круг, заключний, чи не з Росії? Хвильовий робить істотну поправку: не з Росії, а з України. Лише звідти віянуть свіжі вітри історії, принесуть свіжість, радість, бадьорість і продовжать нескінченність кругів вічного тривання життя.

Де запорука, що Україні судилася така роля? Запорукою цього є розбудження енергій у нашої нації в горнилі великих розрухів, що стрясають епохою. Україна завжди була ареною важких боїв, на її теренах історія вже творила „буйний тип революціонера-конкістадора”, але українська нація ще не самозвершилася, не зафіксувала себе в чині світового значення. В статті „Україна чи Малоросія” Хвильовий зазначає, що Україна була не в центрі пробудження енергій фавстівської культури Європи, а на периферії. „Більше того, оскільки Євразія стоїть на межі двох великих територій, двох енергій, остільки авангардом четвертого культурно-історичного типу виступаємо ми”.

В оповіданні „Санаторійна зона” знаходимо слова Анарха, звернені до його сестри:

„Я писав тобі: „Дивіться на Схід!” І тепер пишу. Цей трагічний поклик, можливо, не найде відголоску, його не зрозуміють. Одні побачать у ньому рупор Івана Калити (московський князь, „собиратель земли русской”, Ю. Б.), другі заклик до дикої азійчанини. Але це ж не те й не друге. Перші помиляються, бо не знають Лівобережжя: воно ніколи спокійно не сиділо під могутньою рукою шовінізму; другі помиляються, бо дивляться на Азію, як на кубло тьми і забобнів. Люба сестро! Це ж зовсім не так. Ми бачимо, що західня цивілізація гние і в ній гние людськість. І ми знаємо: **сорок** **прийде** новий Спаситель, і предтечею йому буде Аттила. Предтеча прийде з огнем і мечем м'ятежною грозою по ланах Європи, і тільки тоді (**тільки тоді**) свіжі потоки прорвуть напружену атмосферу. Це буде! Я не тільки вірю, але й знаю. Дивіться на Схід. І вся трагедія Лівобережжя, що воно сміливо кинуло цей міжнародний клич... Коли ти будеш шукати тут елементів месіанізму, ти їх, звичайно, знайдеш. Але ти ніколи не знайдеш тут дерев'янокулацької матушки або гопаківсько-шараваристої неньки”.

Це писалося 1924 року. В 1924 році для Хвильового це ще називалося „анархізмом”. Але в 1927 році він уже твердо знав, що це — націоналізм. Знав, що великі завдання історії досягаються ли-

ше через націю. Знав, що на зміну комплексу малоросіяництва треба твердо поставити комплекс українського державництва. І відчуваючи, що ми ще „всього-на-всього Хохландія”, письменник у гарячковім подразненні необережно і з одчайдушним викликом в обличчя „хохлів” кидає: „фашистівська мужня діяльність мусить бути ближчою нам від рідної розляпаної психіки” (див. „Наші Дні”, 1943, ч. 5, с. 1). Цього виразу гніву, цілком емоційного вибуху досить було для того, щоб від Хвильового відсахнулися навіть українські націонал-комуністи і спільно з московсько-агентурними елементами проголосили його „трубадуром українського фашизму”.

В системі поглядів Хвильового партія вбачала одну з найбільших загроз для свого духово-ідейного панування. І Сталін сам особисто кілька разів кликав Хвильового в Кремль. Але це не помагало. Сталін мусів сам роз'яснювати „реакційність” позицій автора „Вальдшнепів”:

„В той час, коли західноєвропейські пролетарі й їхні комуністичні партії повні симпатії до Москви, цитаделі міжнароднього революційного руху й ленінізму, в той час, коли західноєвропейські пролетарі з захопленням

дивляться на прапор, що повіває в Москві, український комуніст Хвильовий не має нічого іншого сказати на користь Москві, крім того, як закликати всіх українських діячів до втечі від „Москви” якомога швидше. І це називається інтернаціоналізмом?”

Сталін не хотів брати на себе особисто одію розправи з Хвильовим, занадто бо популярною на Україні особою був Хвильовий. І тому Сталін волів, щоб українські комуністи власними руками розправилися з автором „Вальдшнепів”.

На літературному диспуті в будинку ім. Блакитного в Харкові, що відбувся 18—21 лютого 1928 року, зі вступним і заключним словом виступив М. Скрипник. Тут Скрипник ставить Хвильового в один ряд з Маланюком і Пуришкевичем (бо й Пуришкевич писав вірші) і каже, що критикувати їхніх творів немає рації. Таких, як Пуришкевич, треба розстрілювати. В заключному слові обвинуваче він „пролетарських письменників” в тому, що вони не зуміли в диспуті належно заатакувати ваплітян:

„... треба вміти критикувати, вміти на соціально-політичному ґрунті вести боротьбу за правильну лінію! А товариші вусівці цього не зуміли зробити на протязі чотирьох днів дискусії, бо їм навіть не впало на думку питання, яке треба було передусім колишнім ваплітянам поставити. Треба було спитати те,

що я спитав у представника колишньої „Вапліте”, письменника Досвітнього. Я йому сказав: „Скажіть, як ви відноситеся до „Вальдшнепів?” Ось яке питання треба було ставити. Тут водорозділ проведено. „Вальдшнепи” означають перехід на бік клясових ворогів, перехід на бік українського войовничого фашизму. Чого ж ви, шановні вільні академіки, за чотири дні дискусії, коли відбуваються політичні похорони „Вапліте”, виступаєте ще з атакою, прикриваючи своє політичне обличчя? Давайть карти на бочку: ви з Хвильовим, за „Вальдшнепи”, чи проти них? Писати будете по-хвильовистському, чи ви на цьому боці соціальної барикади?... Коли вас тягне Хвильовий до табору українського войовничого фашизму, а ви туди не хочете йти, то відрікайтеся від нього, як ви вже від нього колись відреклись”.

Ваплітяни справді відрікатися від Хвильового не хотіли. Частина з них були націоналістами, решта — перебували під впливом націоналізму, і якщо вони ще в 1926 році „відмежувались” від Хвильового, то це було лише тактикою моменту, узгідненою з самим Хвильовим; треба було розрядити атмосферу поліційного терору, щоб могли далі діяти у напрямку своїх цілей.

Якщо пильно проаналізуємо покайну заяву Хвильового, Досвітнього, Ялового наприкінці 1926 року і зіставимо цю заяву з фактами їхнього дальшого діяння,

побачимо, що „покаяння” було лише нахолодно розрахованим кроком. В критиці вже влучно відзначалося, що заяву було написано канцелярською „дерев'яною” мовою. Це був той стильовий тембр, що мав сигналізувати чутливому читачеві: заява є лише даниною все-сильним обставинам. Після цієї заяви Хвильовий дав ще яскравіші й послідовніші вияви своїх націоналістичних позицій (Вальдшнепи” й інше).

Партія зацікавлена була в тому, щоб штовхнути Хвильового на одверте блюкування з українським закордонним націоналістичним табором. В тих роках дія розгорненого поліційного терору ще потрібне було моральне виправдання перед суспільністю. Одверте включення Хвильового в націоналістичний табір дало б змогу розпочати шалену нагінку проти хвильовістів. Цими міркуваннями кермувалася КП(б)У, посилаючи Хвильового за кордон на лікування. Рівночасно з цим падають на його голову обвинувачення в фашизмі, навіть натяки, що він є кандидатом на фізичне знищення. Думалося, що Хвильовий після цього не наважиться вертати домів і приєднає себе до української емі-

граційної спільноти. Але письменник відчув провокативні заміри партії, він розумів, що його залишення за кордоном означало б зраду своїх співтоваришів по боротьбі і початок розгрому українського культурного процесу. Тому не нав'язував за кордоном ніяких контактів з українськими еміграційними чинниками. Тому й вирішив повертати. А перед тим написав нове „каяття”. Це вже був крок трагічний. Треба було удавати щирість тону. Ба більше, було переконання, що заяві партійні кола не повірять. Та дарма! Ішлося про те, щоб хоч відсунути час розправи, створити ще нові культурні цінності, а також мати ще час створити захovanі паростки підпілля, якого б уже не досягла ворожа рука.

Однак і в останньому каятті є рядки спеціально для друзів:

„Ця заява є продукт того психологічного перелому, що назрівав в мене декілька років”.

Кожний з ближчого оточення Хвильового знав, що ніякого переламу в бік комунізму протягом останніх років у Хвильового не було, а навпаки; ці слова були для однодумців сигналом не складати зброї. Зі споминів Арк. Любченка

бачимо, що Хвильовий ні на йоту не зривував своїх поглядів і в останніх днях свого життя. Він був переконаний у своїй глибокій правоті.

На весь зріст повстає перед нами сьогодні питання: в якій мірі Хвильовий чувся учасником єдиного націоналістичного соборницького руху, як руху, що охоплює всі українські терени й еміграцію. На це питання, за сьогоднішнього стану матеріалів, ще рано давати повну відповідь, але дещо вже й нині можна сказати.

Насамперед безсумнівним є **духовий зв'язок** Хвильового з українським націоналістичним Заходом.

Спільність не лише в основних засадах, що характеризують кожного націоналіста, спільне знаходимо і в деталях. Світогляд письменника, хоч мав кольорит індивідуальний, а до того ще й рясно позначений особливостями місця й часу, цілим рядом навіть нюансів нагадував про духові контакти, взаємовпливи із західньоукраїнським націоналізмом.

Вплив Донцова на Хвильового остільки очевидний, що його стверджує й О. Ган, автор, якого не можна підозрі-

вати в симпатіях до націоналізму (Див. О. Ган. Трагедія Миколи Хвильового, „Прометей”, ст. 55).

„Велика російська література, — писав Хвильовий у статті „Україна чи Малоросія?” — є перш за все література песимістична, вірніше, пасивно-песимістична... Російський пасивний песимізм виховував кадри „лишніх людей”, попросту кажучи, паразитів, „мечтателів”, „людей без определенных занять”, „нытиков”, „сіреньких людей двадцятого числа”.

Як нагадує ця емоційно негативна характеристика російської літератури відповідні статті Д. Донцова.

Зрештою, треба б тут говорити не про вплив, а про спільний фронт. Те, чого не міг через цензурні рогатки висловити в Харкові Хвильовий у 1927 році, висловлює у Львові Д. Донцов року 1929 у статті „Росія чи Європа”, розкриваючи до кінця, що слід розуміти під „психологічною Росією” і „психологічною Європою”.

Провансальство, як клясичний вираз самозадоволеної культурної провінційності, вважав Донцов явищем характеристичним для нашого малоросіяства. Проблема провансальства цікавила і Хвильового, сліди цього знаходимо у „Вальдшнепах”.

Негативизм Д. Донцова до української культурної спадщини ХІХ в. — це реакція людини, доведеної літеплою атмосферою просвітянщини майже до божевілля. Хвильовий в негативизмі йде навіть далі і ставить під сумнів духову вартість Шевченка. Що це був крик розпачу, викликаний безмежно важкими обставинами советської дійсности, в яких нова вольова людина народжувалася з корчами болю, зайво доводити. У всякім разі, це вже був такий негативизм, від якого Маланюк поспішив відмежуватися на сторінках „Літературно-Наукового Вісника”.

Аглая приносить з собою в українську дійсність націоналізм таким, яким він зформувався на українськiм Заході. Є в ній щось неблаганно тверде, крем'яне, щось від тих вікінгів — варягів, яких оспівував Маланюк:

На березі синього моря
Зростають крицеві раси,
Мовчазні, як надморські скелі,
І міцні, як приморський воздух.

На березі синього моря
Рокоче широкий вітер,
Напинає пристрасні перса
Вітрил, що рушать в майбутнє.
Гей, та й міцно засмалені шуни,
Та й бадьоро ж риплять їх щогли,

Та й солона ж, як море, кров їх —
Варягів Синього моря.

(Маланюк. З „Варягів”)

Яка буйна самовпевненість звучить у словах Аглаї, коли вона п'є за безумство хоробрих: „не за безумство, яке виродилось у сорентівського міщанина Пешкова (натяк на благонадійний пролетарський романтизм Горького. Ю. Б.), а за те безумство, що не знає тупиків і горить вічним вогнем стремління в невідомі краї, за безумство конкістадорів”.

Якщо порив до сили, до романтичного оспівування владности конкретизується у Маланюка і Хвильового в образах конкістадорів, то це також не є випадковістю.

Однаково імпонує і Хвильовому, і Маланюкові постать Пантелеймона Куліша. Куліш постає в уяві автора „Землі й заліза” як піонер європеїзму серед глухої провінціалщини українського ХІХ-го століття (див. поезію „Куліш”). Те саме маємо і у Хвильового, який писав:

„Що ж до ідеального революціонера-громадянина, то більшого за Панька Куліша не знайти... Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка на-

близилася до типу західного інтелігента... Куліш був по суті ідеологом сильного „третього стану”, і коли б він не стикнувся з мертвою стіною культурного епігонізму тодішньої української інтелігенції, ми б, безперечно, в часи горожанської війни не мали б таких вождів, які завжди пленталися в хвості маси”.

В наведеній цитаті цікавими є останні слова. Якби ми захотіли знайти аналогічну до висловленої Хвильовим оцінку діячів національної революції також на сторінках західноукраїнських націоналістичних видань, нам не довелося би довго шукати.

Хвильовий своєю публіцистичною й літературною творчістю потужно впливав також на українських націоналістів Заходу. Розкрийте перші сторінки „Рубана” І. Липи, і на вас війне спогадом про імпресіоністичну манеру Хвильового, з усією її схвильовано патетичною романтикою.

Вплив на Ольжича був куди глибший. Дехто не може зрозуміти, чому Ольжич, до мозку костей революціонер у житті, міг стати в поезії на ґрунт урівноважено спокійної гармонії неоклясицизму. Справа стане ясною, якщо візьмемо на увагу вислів Хвильового:

„Азіятський ренесанс — це епоха європейського відродження плюс незрівняне, бадьорє

й радісне греко-римське мистецтво. Не дивно, що навіть у буржуазній Франції виник не-давно неокласицизм... Неокласицизм так само потрібний, як і сама віра в правду „великого азійського ренесансу”. („Камо грядеши”).

Для Ольжича, який так пильно цікавився розвитком націоналістичної думки на Великій Україні, ці слова були ніби дороговказом. Через неокласицизм відштовхувався поет від комплексу духової дегенерації людини модерних часів і стремів до відзискання цілості, повноти, цнотливої мудрости людини класичної давнини.

Шлях до Зерова стелився Ольжичеві за дороговказами Хвильового. Теорію Шпенглера про циклічний розвиток історичних процесів Хвильовий застосував як оптимістичний прогноз до українського майбутнього. Ольжич наголосив цю теорію у своїй філософській ліриці.

Є незмінна земля і усе на ній — зміна нев-
пинна,

Золоте — на світанні, за дня вітряного — сріб-
ляне,

Мідь розтоплена — озеро є в надвечірніх го-
динах

І застигле залізо — вночі у холодних туманах.
Міцно куте з металу ще путо ніхто не роздер
це,

Дня і місяця й року чотири пори, а на гльобі —

В дужих карбах — людське, неспокійне і жа-
дібне, серце.

І для нього судився довічний почвірний коло-
біг.

Мотив циклічності з класично-римських Овідієвих „Метаморфоз” розгорнений тут без Овідієвого песимізму (у Овідія: „...діва небесна Астрея землю, сплямовану кров'ю — остання з богів — покидає”). Ольжич у своєму циклізмі бадьоро дивиться на похмуру для Овідія добу заліза (нам дано відрізнити зле й добре, мале і велике і прославити вірність, невинність і жертву героя”). У Ольжича тут більше Шпенглерової історіософії, ніж Овідієвої мітологічності, а ще більше тут історіософічного оптимізму Хвильового.

Віра в циклічність історичного розвитку пасувала до всього світогляду і Хвильового, і Ольжича. Мобілізуючо-революційну роль циклічних теорій добре схопив М. К. Зеров у листі до Хвильового: „Я люблю всіх прихильників циклічних теорій. Віра в циклічність позначена патосом, трагізмом, емоційно-нависана і через те захоплює” („Наші Дні”, 1943, ч. 5, с. 1).

Хвильовий мав не лише духові зв'язки з західноукраїнським націоналіз-

мом, але й організаційні. Від інж. М. Селешка, довіреної особи Є. Коновальця, знаємо, що останній підтримував зв'язки з М. Яловим, як з учасником організованого націоналістичного руху. Інтимна близькість Ялового з Хвильовим загальноно відома. Трудно припустити, щоб Хвильовий не належав до підпілля, якщо там був Яловий. Зі спогадів В. Старого („Укр. Слово”, 14 січня 1951, ч. 479) знаємо, що Хвильовий ще на початку 20-х р. р. прихильно сприймав шанобливу оцінку постаті Є. Коновальця. На приналежність Хвильового до підпілля натякають і спогади А. Любченка „Його таємниця” (журнал „Наші Дні”, 1943, ч. 5) Любченко захворів на тиф і думав, що вже не виживе, Хвильовий його підбадьорює:

„Слухайте ви, Аркашо: яке ви маєте право помирати? Га? Хто вам це дозволив? Ні, я цілком серйозно кажу. Хіба вам дозволили? Нічого подібного! Отже, примиріться й готуйтеся далі жити. Померти, друже, це — найпростіша, найлегша справа. Це кожний може. А от жити наперекір всьому — це вже щось інше. Жити й боротись — це вже чогось варте. А ще в наших умовах жити й боротись — о! це, запевняю вас, якоюсь мірою заслуга...

— Правда, — зупинився він на хвилину за-

стережливо, — бувають випадки, хоч і досить рідкі, коли смерть заслугоує на виправдання. Це — коли всім і тобі самому ясно, що актом смерти можеш зробити для свого народу щось більше, ніж присутність в житті... І смерть твоя — не смерть звичайного обивателя, якогось там міщанина, — повинна бути цілеспрямована. Розумієте? Ми не залежимо від себе. Якщо ми справді ідейні, чесні, віддані справі люди, то ми не маємо права вільно розпорядитися навіть нашою смертю.”

Так могла ставити себе в залежність від спільноти навіть у праві на смерть лише людина, яка боролась плече в плече з іншими в організованих лавах. Але далі слова Хвильового роблять натяк ще виразнішим:

„— А ще ви мусите жити тому, — загадково, змовно нахилився надо мною Микола, — що не все між нами сказано. Є ще одна дуже важлива річ. Є одна тасмниця. Пізнавши її, пізнаєте особливо глибоко суть і доцільність вашого існування. Я тільки, на жаль, не можу зараз її одкрити, не можу цілком природно. А видукаєте — скажу.”

Це було наприкінці квітня. Через два тижні він застрелився.” (ж. „Наші Дні”, 1943, ч. 5, с. 12).

Цих рядків А. Любченка ніяк не дасться пояснити, якщо не припустити, що Хвильовий належав до революційного підпілля. За це свідчить і сама вдача письменника. Запальний ідеаліст, лю-

дина, що зневажала безпеку, він не міг виголошувати революційні ідеї, але не шукати способу перевести їх у життя. Навколо себе так мало бачив людей до кінця послідовних і сміливих... Його експансивна натура не могла примиритися з цим. Адже ж якщо життя є нещадною боротьбою, в чому він був глибоко переконаний, то й боротися треба до кінця, „несучи життя наопашки, на одних плечі”, як казав Ольжич. І девіз Хвильового — „де щадити ворога” — лунко розлігся в моторошній тиші совєтської дійсності, як зухвало дерзкий виклик, як гімн боротьбі. Хвильовий, знаючи, що боротьба його особисто веде до загибелі в разючо нерівнім ударі, відчуває проте якесь біологічне щастя від того, що він ще має змогу боротися:

„Я іноді буквально задихаюся від щастя, — каже герой Карамазов. — Темні сторони нашої дійсності тоді зовсім зникають із моїх очей, і я починаю рости й виростаю у велетня. Бо й справді: в суспільстві не може бути такої ситуації, коли неможлива боротьба. Коли ж це так, то... як усе таки весело жити „на этом свете, господа”...”

Хвильовий незвичайно любив ходити на полювання. І саме життя він любив уявляти, як постійне полювання. Бути

на грані життя і смерті — це значить найбільш інтенсивно жити.

„Як усе таки гарно — чорт візьми — жити навіть у вуспівській (ВУСПП) — Всеукраїнська Спілка Пролетарських Письменників) дійсності! От зараз ніч, третя година ночі. Десь тархотять обози з калом, а я дивлюсь у вікно, і мені здається, що світ пахне якимись божественними пахощами. Мені здається, нарешті, що це не світ, а якась райська музика, — та музика, що я її чую тільки (де б ви думали?) тільки й тільки **на полюванні**”.

Людина з таким світовідчуттям психологічно здатна була до дії в підпіллі. Почалося спочатку наївно, через створення приватного письменницького клубу „Урбіно”, який існував „незаконно”, бо поза партійно-урядовою контролею, але існування якого не заховували. „Урбіно” був розпущений начальством. І лише десь по цьому почалося те справжнє підпілля, в якому був дуже вузький круг людей. Всі зусилля інтелекту й винахідливості були спрямовані на те, щоб **організованість** дії залишилась невидною для недремного ока посіпак НКВД. Але коли дія була, то зробити її зовсім невидимою було понад людські сили. Бож були результати цієї дії; спільна, пляномірна акція на літературному фронті, з домовленим розподілом

ролей, з наступами й відступами, зроджували в суспільстві відчуття невидимої енергії, що встає повсюдно, зрушує й готує щось прекрасне, нове. Цікавим прикладом того, як підпільна етика визначала розподіл ролів у боротьбі під час літературної дискусії, може бути приклад полеміки між Хвильовим і Буревієм. 1926 року в Москві Кость Буревій випустив брошуру „Європа чи Росія”. Відповідь на поставлене питання дано дуже драстично: тільки Росія, і немає чого рипатися в Європу, бо й європейські письменники перекладені на російську мову. Якби це було сказане в 1935 році, все було б в порядку і московські верховоди були б задоволені. Але 1926 року, в тодішньому співвідношенні сил це було не по нутру навіть для розумніших з московської агентури: їм могло здаватися, що „малорос” перестарався. Насправді було зовсім інакше. Хто читав п'єсу Буревія „Павло Полуботок”, той знає, що Буревій стояв на послідовно антимосковській позиції. А під інтригуючим псевдом Едварда Стріхи він, приблизно по двох роках писав:

„Ви звикли орієнтуватися на московське мистецтво і не знаєте, що в ньому 50% вашого,

що воно починається вашою Лаврою, вашими великими Левицьким і Боровиковським і кінчається вашим Репіним.”

Як бачимо, нічого спільного з московфільством К. Буревій не має. Як же тоді могла появиться згадана брошура з виразно підкресленим духом льокайства перед Москвою? Це був, здається нам, тактичний маневр українського підпілля. Літературну дискусію конче треба було перевести в площину політичної. Ворог цього не хотів. Він старався не дати приводу. Тоді доручено було привід створити Буревієві, і так появилася брошура „Європа чи Росія”, яка дала змогу Хвильовому на повний голос розшифрувати своє гасло відмежування від російської культури. Удар Хвильового по російщині вийшов ніби викликаний великодержавно-московським вибриком його партнера, а тому, в тодішніх умовах, владі незручно було проти Хвильового вживати мір поліційного характеру. Як бачимо, підпілля вимагало жертв не лише кров'ю, воно робило замах і на репутацію доброго національного імені деякого з революціонерів. Це було трагічно, але без цього не можна було обійтись.

Вже з початку 1928 року робилися висновки, що літературна дискусія з політичним змістом не припинилася, лише перейшла в захованіші форми. Від цієї констатації віяло прозорою підозрою. Партійні ярчуки вже винохували сліди чогось захованого. Згодом переконалися, що це підпілля. За Хвильовим встановлено пильну шпигунську стежу. На початку травня 1933 року заарештовано М. Ялового. Хвильовий побачив, що далі діяти революційно не залишалося ніякої можливості. В перспективі, і то вже недалекій, була лише тюрма. Хвильовий вирішив не здаватися і вмерти з високо піднесеною головою, так, щоб сама смерть промовляла до тих, що ще мали змогу не сходити з поля бою. Якби він був молодим юнаком, він може перед тим як покінути з собою, зробив би замах на якогось советського вельможу. Але Хвильовий був зрілим мужем і дуже добре знав, що поліційна система лише чигає на слухний привід, щоб почати розправу над українським світом культури.

І він порвав з життям продумано і доцільно. Постріл в скроню 13 травня 1933

року був останнім доцільним суспільним актом революціонера-націоналіста.

* * *

Сьогодні ми лише на порозі вивчення знаменних явищ в духових процесах Наддніпрянщини 20-х — першої пол. 30-х р. р. Але й при першому погляді на ці явища не можна обминути мало вивченої, навіть загадкової постаті Олекси Влизька.

Поезія його сповнена многозначности, примхливости. В ній багато образів, що раціонально не розшифровуються. Це було в природі поетичного хисту Олекси Влизька, який написав у передмові до збірки „Живу, працюю”: „кваліфікація письменника — кваліфікація читача. Одне без другого не можуть існувати. А через це закиди з села, що ‚автор дуже гарно пише’, але ‚незрозуміло’ — дають тому право категорично сказати, що він для села нічого не продукує, так само, як і для приміських дач”. Однак незрозумілість і многозначність образів Влизька пояснюється також і цензурними умовами. У поета є багато речей, що цілком вкладаються в береги советського підходу до дійсности. Інакше й бути не могло: Влизько виростав і ви-

ховувався в умовах советської школи, в советській культурній атмосфері (рік народження 1908). І можна лише дивуватися, що він геніяльною інтуїцією, може расовою природою, проривав тента советчини й прокладав шлях своєму національному світовідчужанню, в якому бриніли націоналістичні мотиви.

Його життєвий тонус глибоко оптимістичний. Він ненавидить міщанське філістерство і протиставляє йому героїзм.

Світ здобуває не той, хто мріє,

А хто буя!...

Але це не казенний советський героїзм, а героїзм великої борні за національне визволення, героїзм „залізничної крові” („грай же, крові залізничника, грай”), в якому треба „нести серце на одчай” (Романтикові) й зі сміливою ясністю ризикувати головою („Серце”).

Гірко бути з таких, котрим
Мама пальця покаже — бояться
І взиватись конквістадором
З обрієм паяца!

Гірко бути дутою горою
Що розтруситься, тільки вдарте!
Гірко бути новим „героем”
Старого стандарту!

Життя, мое життя, не статуйся, не стій!
Час летить і на місці не сяде,

І чвалають герої в хвості

Через п'яте в десяте!

Хай ім чорт, але, коли нас обсіла
Чорна згряя таких ворон,
Я буду плакати на весіллях,
Сміятись буду на похороні.

Отже, не просто відмежування від советського героїзму, а плямування його!

Героїзм Влизька — це ні в якій мірі не поза й не данина моді. Це те, що впливає з його душі як владний дороговказ, як потяг, що охоплює всю його істоту і надихає його великим патосом творення, чину, ескпансії й жертви. Поет відчуває трагіку важких днів і знає, що його на обранім шляху не чекають лаври. „Дев'ята симфонія” поета — шлях великої героїчної любові з терновим вінцем — своєю поетичною силою нагадує нам кращі ліричні твори Л. Українки:

Вогню, вогню! — Надлюдської любові!
Хай кров кипить у грудях молодих!
Веру тебе, о, світе мій терновий,
В обійми сонячні!

Як теплий птах
І птах вогненний, облітаю серцем
По всіх світах, — над людом простягаю
Безмежні крила. — Хай приходять всі
Під їх покрови. — Як не знайдуть раю,
То знайдуть пекло молодих обіймів,
Вселюдських, сильних, що під ними злоба

Згорить на попіл, — і звіряче серце,
Що зубом клацає та смочче кров
Свого брата, — упаде й не встане;
Не встане, ні, й ніколи не воскресне,
Як не воскресне той, хто упаде
У кратер вогневий, бездонний кратер
Вулкана грізного — мов людське серце!...

Поет любить образи бунту, бурі. У нього навіть одеський маяк, що стоїть на рейді, втілює повстання:

Мов Прометей, напружує кайдани на валу
І в даль стремить, де грім і шторм
У хаосі первісних форм,
Неначе ті титани, що повстали,
Забарикаджують міжзор'яні квартали.

Поет живе передчуттям національної революції. Перед ним повстає образ осені, сповненої вогню, вітерного гулу, сердечного палу тих, що з-під солом'яних стріх. Можна було б подумати, що поет відтворює містерію поганського діонісійського культу. Але ні! Початок свідчить, що образи осіннього селянського екстазу треба розуміти як натяк на щойно відшумілу національну революцію і як передчуття її нової хвилі, в якій знаходить собі місце і сам поет:

Із мечем завітав. На порозі
Поклонився. — Ввійшов і сів...
Я по-своєму вітер і осінь,
По-юнацькому зрозумів:
Хай шумить і кошлатиться пуца

Хай торішнє з листочками мре!
Це живе,

молоде,
невмируще, —

Відрубало
зогниле,
старе!

Відгомін націоналістичних шукань, бойових кличів націоналізму доноситься з Заходу і до Влизька. Думаю, що не випадково збігаються образи Маланюка і Влизька, що ганяють, як і у Хвильового, „закобзарену” і „розбандурену” психіку українства:

Маланюк:

Ти, у кого і нерви — бандура,
В чийм серці ридає раб, —
Стань шулікою, вовком, буйтуром
Тільки просто, просто — на Муром —
Заграбоване граб!

Ти, що змиршавів у корості,
Вигноїв власне ім'я, —
Всю палочу отруту злоти
На сусальне злото Кремля.

За набої в стінах Софії,
За криваву скруту Крут, —
Хай московське серце Росії
Половецькі пси роздеруть,

Влизько:

Один закоханий у грудень,
Бругий бандуриться в лісах,

А ти махнув у „сірий” будень
Сидиш із Фебом в небесах!

Та не воскресло те, що вмерло! —
Тепер і будні — динаміт: —
— Не забувай залізне жерло
Гармат, націлених у світ.

Якщо ти наш. Якщо ж далекий,
І любиш вимріяний час, —
Плекай в болоті, як лелека,
Свою культуру... не для нас!

Не лицемір, поете, серцем,
І не роби із нього шарж: —
— Замало глянути крізь шкельця
На бунт, — виспівуючи марш!

Блакитноокий вікінг, могутній варяг,
що простирає владну длань над українським
чорноземом і творить з народу
гречкосіїв народ лицарів — це символ
новітнього борця-націоналіста, що
приваблює Маланюка. На цей мотив від-
гукується Влизько. Але він, що знає
зблизька українську дійсність, з лагід-
но-ласкавою усмішкою, іронією дивить-
ся на ці мрії українських поетів за-
кордоном:

Від важкої трамонтани
Тріпотять
серця і райни
І суворий владар — вікінг —
Свій провадить корабель.

Він проходить у тумані,
Обминаючи Одесу,
Де живі буденні люди
Атакують скумбрію.

(„Іронічні увертюри”)

Україна не лише розчавлена окупан-
том. Вона також загрузла у філістер-
стві, буденності. І доки так буде — не
бачити Україні дальшого етапу націо-
нальної революції. І тому Влизько най-
більше ненавидить філістерство і так
уперто поборює його в своїй поезії. А
де ж вікінг? Чи він цілковита примара,
легенда? Влизько ніби схильний це
ствердити:

Я не вірю у легенди.
Сивий вікінг — тільки пісня
У рибалчиних устах.

(„Іронічні увертюри”)

Однак на цьому твердженні він за-
спокоїтися не може. Він шукає вікінга,
здобувця, конкістадора, і знаходить його
народження... в українському інду-
стріальному місті.

Стає, мов лев, новітній вікінг
У блискавках шалених міст

(„Вам — безсилим”)

Це значить: націоналізм викреше но-
вий вогонь з „залізнякової крові”, спер-
ши себе на українське робітництво.

Український націоналізм, що розгор-

тається на Заході в гартовану силу, приваблює нашого поета:

І тепер
Між зимними степами
Марю я про землі золоті,
Де вітри гуляють пацанками
І свіжать обличчя молоді!

І тепер
Весь час хлопчині сниться: —
— Вийти б, гей, і нам на тую путь,
Де усе гартоване, як криця,
І кольори бронзою цвінуть!

От було б і сили і буяння,
От було б і бомб кремезних м'яз,
Щоб іти на сонячне повстання
(Вже останнє)
Здобувати час!

Ну а так,
Замало, мабуть, сонця:
Там промінь — вогнеград!
... Хоч і нам буває, крізь віконця
Переллється трошки через край!

Останні рядки явно натякають на те, що повіві націоналістичних ідей таки продиралися крізь кордони „на замок”.

Так як на Заході зводить націоналізм бої з рабською психікою „старшого покоління, так і Влизько на Наддніпрянщині підносить гнівний голос проти боягузів, безпринципних людей, „сенти-менталістів”:

Ще треба нам нових Шевченків,
Ще треба нам нових Франків,
Від вас, „безштаньків”, „безбатченків”,
Від смердів і від мужиків.

Україна має великі історичні традиції. Вони, мов піраміда, височать над сучасністю. Але їх споганює покоління рабів нікчемних:

О срам і стид, —
Коритися свому безсиллю
Під рядом гордих пірамід! —

Тих малоросів поет ненавидів з усієї душі. Повсюдна присутність цього типа в українським житті викликає у поета саркастичні рядки віршу „Інтелігент згідно з обставинами”:

35, що й казати, — літа, — для ледащ поступові,
Та потрібно ж до всяких оточень привчати інтелект.
За столом, в пропасниці, розіп'ятий на словникові, —
За Шумлянським, — весь час — малоруський вивчав діалект.

Бо за вікнами, в площі ревла шараваристим гулом:
— Ще не вмерла Вкраїна, і слава, і воля, і ще
Усміхнеться нам доля у лоб — кулеметним намулом.
На потрошених ребрах кривавим кацапським борцем! ...
А „поскілки” буває, що шкіра дорожча від чести,

...То „постільки” спокійно, нова обсихала
кора,
І так само зворушливо плакав вишиваний
хрестник,
Як і пуза бекон—пропагований з-під очкура!...

„Я, добродію, інтелігент і ніколи не проти!
„Хай живе Україна — Старий Югозападний
Край!
„Я за нації, я — за наречія, я — за народи!
„(Тільки б — каюсь — не щезли балик
і паюсна ікра!)

„Я давно голосую за УКр.. чи то, пак У-Це-
Раду.

„Пане писаре! — Я патріот, — безперечно, і я ж
„Запевняю... Як знайдете тільки вакантну
посаду
„На редактора „Русско-Украинской мисли” —
я Ваш!...

Вибачайте, — без лести, — і правда, — Ви
другий Мазепа!... —
„Ви від ніг і до мудрого черепа завжди
джентлмен!...
„До побачення! Матиму честь Вас побачити
в себе!
„У чеканні хороших наслідків...
З пошаною”

Н.”

Ми прочитували вірш повністю, бо ні-
чого подібного по силі і сміливості,
здається, не появилось в підсоветській
поетичній творчості в друкові, і ці ряд-
ки можна хіба рівняти з пристрастними

рядками памфлетів Хвильового чи його
„Вальдшнепів”.

Тут бачимо не лише викарбуваний
з незвичайною плястичністю образ ха-
мелеона-слимака, пристосованця, що йо-
го так активно ненавидить і шельмує
український націоналізм. Тут знаходи-
мо і націоналістичний критицизм до того
річища національної революції, в яке
зіпхало її покоління культурників. Ця
революція не залізним рокотом гула, а
„шараваристим гулом” і потопає в сен-
тиментальних звуках гимну. Ненависть
до ворога, що подолав національну рево-
люцію, залив кулементною зливою, ви-
словлена теж із первісною чуттєвою
силою українського націоналізму.

Наприкінці своєї творчості, трагічно
перерваної рукою НКВД, Олекса Влизь-
ко написав „Баяду про короткозоре
Ельдорадо”. Тут письменник, ніби пе-
редчуваючи недалеку загибель, кидає
визов, пише дуже прозору алегорію.
В цій баяді він розправляє з
короткзорістю боротьбістів, укапістів,
що в свій час перейняли вірою в „го-
лубу Савойю” комунізму, проміняли
любов до власної батьківщини на любов
до „людства”.

У далекі моря пішли кораблі
З людьми, що набридли своїй землі.
А людям набридли своя земля,
Набридли людям ласка короля,
І вони прийшли із портів іздала.

Були романтиками. І тому не бачили,
хто і куди вів корабель. А вів його
матрос, що зовсім не романтично плю-
вав за борт і прямував до дуже реаль-
них і матеріальних мет, до п'яного порту
і дівчаток.

Їх привіз корабель до порту Пара
Де в хащах Пріама красуня гора
Золота, пранців і іншого добра.

В цій „казковій” „землі чужих зе-
мель” наші мандрівники спустили остан-
ній гріш свого морального капіталу і
коли стали для себе шукати місця в
нових умовах „соціалістичної країни”,
то виявилось, що змінилися обставини
і треба вірно служити чужому імперія-
лізмові:

Спритний Гідальго до них прийшов
І роботу їм випадково знайшов.
Він сказав, що у нього великий такт,
Знайде він для людей Ельдорадо — факт,
Але ось дрібничка, — підпишіть контракт.
Люди рота роззявили й кавалер
Їх повів до підгір'я Кордільєр.
На плянтацію вивів і сказав: — „Стоп!
Ельдорадо тут. — Кожний з Вас — холоп!
А хто тікатиме, — куля в лоб!”
І подумали люди: — „Це тут? — Ба, ні, —

Ми несли Ельдорадо на своїй спині”
Але пізно. — У джунглях нема ворот. —
Не вернутись додому, де виріс рід,
Із руками, що рвали б не тільки дрів.

В повитій серпанком невідомости біо-
графії Влизька виступають поодинокі
факти, з яких бачимо, що мрія про ти-
тана-революціонера з величезною силою
волі й самозреченням здійснював поет
крізь своє життя.

Коли Влизько вперше з'явився в лі-
тературних колах, він удавав себе за
глухонімого. Цю ролю виконував над-
звичайно майстерно і послідовно, так,
що нікому не приходило в голову, що
він містифікує оточення.

Удавав, що любить висиджувати за-
сідання. До нього звикли, як до постій-
ного глухонімого статиста, на різних,
навіть найтаємніших засіданнях, де пар-
тійні верховоди від літератури наміча-
ли, на кого має впасти черговий полі-
ційний удар. А він сидів десь у кутку,
немов у напівдрімоті, і фіксував у свідо-
мості кожну деталь.

Його таємницю знала лише дружина
і... очевидно, товариші підпілля. Прав-
да розкрилася тільки тоді, коли все було
скінчено, коли викрито підпільний осе-
редок письменників. Тоді у в'язниці,

перед смертю. Влизько зняв з себе машкару і кинув катам в обличчя міцне, мов удари бича, слово. Він не каюся. Його зізнання звучали, як останній передсмертний виклик. Належав до підпільного гуртка Буревія. До підпілля втягнув його Гео Шкурупій. Розстріляно Влизька в грудні 1934 року.

* * *

Стиснуті вузьким обсягом книжки, ставимо крапку.

Ми обминули надзвичайно цікаві вияви селянського націоналізму, напр., такого автора, як Б. Тенети, що в своїй новелі „Ненависть” прекрасно показав українську селянську Вандею з її власною національною правдою, котра підноситься понад большевицьким фанатизмом, виявляючи свою тривкість.

Ми не торкнулися і творчості націоналіста „урбанізованої” України Антоненка-Давидовича, що так блискуче викпивав усі різновидності російського шовінізму в комуністичній машкарі й до стовпу ганьби пригвожджував таких от землячків Горобенків, які в захваті універсалізмом большевицької ідеї ставали катами власної нації.

Ми не мали змоги показати геніаль-

них шукань Л. Курбаса і його товариша М. Куліша в царині українського театру, який вони виводили не лише на аванпости європейського мистецтва, а й насичували великим дерзанням — витягнути європейське мистецтво зі стану рафіновано витончених деструкцій форм і ідей у світ відродженої форми, насиченої духмяним подихом національної й соціальної правди „азіятського ренесансу”.

Ми не перегорнули перед духовим зором наших читачів тисячних сторінок українських словників, з-поза яких так рельєфно прозирають націоналістичні принципи організації багатющого словесного матеріалу нашої мови.

Ми взагалі обминули дуже багато соковитого й цінного матеріалу, забутого чи й неприступного сьогодні, але не мертвого — о, ні! Того матеріалу, який нагадує нам брили дорогого мармуру, що з нього будуватиметься ще величній храм українського майбутнього.

Покищо ми обмежилися дуже скромним завданням — окреслити лише головні контури розвитку націоналізму на Наддніпрянщині й показати його зв'язки з націоналізмом українського За-

ходу. Якщо нам вдалося це досягнути то, з почуттям сповненого обов'язку кладемо перо до слухнішого моменту коли можна буде нашу тему розгорнути всебічніше.